

‘Tets van een vreemde vrucht’: Indische verlofgangers in Nederland, 1919-1939

**Masterscriptie
Suzanne de Graaf**

Universiteit Leiden

Faculteit der Letteren

Instituut voor Geschiedenis

Begeleiders: Prof. dr. W.H. Willems, Prof. dr. L.A.C.J. Lucassen

Suzanne de Graaf
Rijn en Schiekade 104
2311 AR Leiden

s.de.graaf@umail.leidenuniv.nl

Inleiding 5

Deel I

Verlofregelingen en verlofgangers 9

De ‘oude’ elite 13

Nieuwkomers uit Europa 15

Verlof als ‘blijver’ 19

Deel II

Het verlof begint 24

Aankomst in Nederland 26

Praktische hulp 27

Verlofstraktement 33

Vestiging 36

Deel III

Onverwachte vervreemding 43

Onwetendheid en desinteresse 45

De fijne kanten van het verschil 46

Aanpassingsproblemen 48

Indisch centrum Den Haag 52

The call of the East 56

Deel IV

Meningen of vooroordelen? 58

Verlofgangers als propagandisten voor Indië 59

Hebzucht 60

Rijke verlofgangers? 61

Door Hollandse ogen 66

Handschoentjes 70

Conclusie 72

Bronvermelding 74

Bijlage I Alle adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, tabellen 1925-1939

Bijlage II Alle adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, spreiding over Nederland

Bijlage III Alle geadverteerde producten of diensten in *De Indische Verlofganger*, tabellen 1925-1939

Inleiding

Iedereen met interesse in de geschiedenis van Indische Nederlanders kon de afgelopen tien jaar zijn hart ophalen. Onder de naam *De geschiedenis van Indische Nederlanders* vernieuwde en verdiepte een reeks onderzoeken het bestaande beeld van vier eeuwen Nederlandse koloniale geschiedenis.

Ook een nog altijd groeiend aantal kleinere publicaties besteedt aandacht aan verleden en heden van de Nederlands-Indische bevolkingsgroep.

Vooraf bij het lezen over de twintigste eeuw valt op dat veel Indische geschiedschrijving zich tot het eind van de Tweede Wereldoorlog voornamelijk richt op gebeurtenissen in de Archipel. Wie zich interesseert voor Indische geschiedenis in Nederland, vindt in de literatuur voornamelijk informatie over de periode na 1945.

Dat is minder logisch dan het lijkt. Zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw was er bij migratie van of naar Indië geen sprake van eenrichtingsverkeer. Vooral in de periode tussen de twee wereldoorlogen vestigden zich ieder jaar meerdere duizenden personen uit Indië in Nederland. Deze groep bestond onder andere uit gepensioneerden die zich na hun Indische dienst in Nederland vestigden en jongeren die in Nederland een opleiding kwamen volgen. Maar voornamelijk ging het om zogenaamde Indische verlofgangers. Eens in de zes jaar hadden werknemers bij de Indische overheid, en velen bij het bedrijfsleven, het recht samen met hun gezinnen een half jaar tot een jaar betaald verlof in Europa door te brengen.

Zij waren een bijzonder soort migranten. Allemaal waren zij Nederlandse burgers en allen hadden een sterke affiniteit met de Nederlandse cultuur. Maar hun dagelijks leven speelde zich af in een tropisch land ter grootte van Europa, als deel van een Europese minderheid tussen mensen met een andere godsdienst, gewoontes en waarden. Een deel van de verlofgangers was ook niet blank in een tijd dat dit in Nederland nog verbazing wekte, of aanleiding gaf tot negatieve stereotyperingen. In de overzichtsliteratuur zie je desondanks weinig van ze terug. Er bestaat wél een overzichtswerk over de ervaringen van Indonesiërs in Nederland, *In het land van de overheerser I* van A. Poeze, maar verlofgangers wachten nog op een ‘eigen’ publicatie. Verbazingwekkend is bijvoorbeeld dat Annemarie Cottaar in haar boek *Ik had een neef in Den Haag* wél aandacht besteedt aan verlofgangers, maar hen in het door haar samengestelde *Indisch leven in Nederland* bijna onbesproken laat. Het zijn echter inderdaad vooral Haagse publicaties die ingaan op verlofgangers: *Den Haag of 's-Gravenhage?* Van Henk Schmal, *De Indische Zomer in Den Haag* en Maarten van Doorns *Het leven gaat er een lichten gang*. Ook de enige uitgave die uitsluitend aan verlofgangers gewijd is, *Indië in Den Haag. Portret van een verlofganger*, dat uitgegeven werd naar aanleiding van een tentoonstelling in het Haagse Gemeentemuseum, belicht hoofdzakelijk de rol van verlofgangers in het Haagse stadsbeeld.

In Indische geschiedschrijving die zich niet uitsluitend op Den Haag richt wordt het verlof vooral beschreven als een deel van de levensstijl van Europese groeperingen in de kolonie. De status die een verlofreis in de koloniale samenleving verschaftte wordt besproken, de gevolgen van de intensievere contacten tussen Indië en Nederland worden genoemd (het verlof was één van de manieren waarop de banden werden aangehaald), de invloed van de Europese vrouwen die na hun huwelijk voor het eerst naar Indië migreerden krijgt aandacht (zij waren veelal getrouwd met verlofgangers), en ook wordt de rol besproken die het verlof speelde in de emancipatiebeweging van Indo-Europeanen, het Indo-Europees Verbond. Over wat er zich tijdens een verlof allemaal afspeelde geeft deze literatuur echter nauwelijks uitsluitel. De meeste informatie over de dagelijkse gang van zaken tijdens het verlof is te vinden in de historische beschrijvingen van Den Haag. Uit onderzoek van Maarten van Doorn blijkt echter dat deze informatie niet representatief kan zijn voor alle verlofgangers. Hoewel Den Haag in Indisch Nederland altijd een belangrijke plaats innam, vestigde het merendeel van de verlofgangers zich namelijk buiten de Residentie.

De geschiedenis van verlofgangers is tot nu toe dus voornamelijk gezien als onderdeel van de Haagse stadsgeschiedenis of als een meer of minder significant detail in het leven van de Europese groep in Indië. Pas kort geleden hebben twee onderzoeken van Ulbe Bosma, het meest recente in

samenwerking met Kees Mandemakers, andere feiten aan het licht gebracht over de geschiedenis van het verlot. In het eerste onderzoek, gepubliceerd in de *International Migration Review*, staat het ontstaan van een ‘cirkel’- of ‘pendelmigratiecircuit’ centraal. Dit hield in dat migranten tijdens hun leven vaak meermaals tussen Indië en Nederland op en neer reisden. Bosma’s onderzoek maakt de steeds verder toenemende groei van het aantal ‘pendelmigranten’ in de twintigste eeuw voor het eerst duidelijk zichtbaar. In het interbellum, de periode die in mijn onderzoek centraal staat, vertrokken uiteindelijk ongeveer net zoveel mensen uit Indië naar Nederland als omgekeerd. Ook Bosma benadrukt daarnaast het belang van deze pendelmigratie, waarvan verlofreizen deel uitmaakten, voor het Europese sociale leven in Indië. Het onderzoek van Bosma en Mandemakers naar de sociale en geografische herkomst van Indiëgangers, migranten die in Nederland waren geboren en naar Indië trokken, maakte het mij mogelijk hun geboorteplaatsen te vergelijken met de Nederlandse gemeentes waar verlofgangers zich naar eigen zeggen vaak vestigden. Keerden Indiëgangers tijdens hun verlot terug naar hun geboorteplaats of –streek? Daarnaast gaat het artikel in op de sociale achtergrond van Indiëgangers, en de invloed die deze achtergrond had als Indiëgangers zich tijdens een Europees verlot op de Nederlandse huwelijksmarkt begaven.

Het eerste doel van mijn scriptieonderzoek was de eerder gepubliceerde informatie over verlofgangers om te smeden tot een samenhangend geheel. Tot nu toe was deze namelijk verspreid over meerdere publicaties die op het eerste gezicht niet veel met elkaar te maken hadden. Aangevuld met data uit mijn eigen onderzoek, heb ik daarna geprobeerd een zo compleet mogelijk overzicht te geven van de dagelijkse gang van zaken tijdens een verlot, ook buiten Den Haag. Daarnaast interesseerde het mij meer te weten te komen over de betekenis van een verlot voor zowel verlofgangers als niet-Indische Nederlanders. In zekere zin waren verlofgangers namelijk voorlopers van de honderdduizenden die zich vanaf 1945 in Nederland zouden vestigen, en over wie veel meer onderzoek is gedaan. Door een beeld te geven van Indische ervaringen, gevoelens en dagelijkse gewoontes in het vooroorlogse Nederland, wordt het mogelijk deze te vergelijken met het Indische Nederland dat later ontstond. In dit kader vond ik het ook interessant de mening van andere Nederlanders over verlofgangers te onderzoeken. De generatie die vanaf 1945 met repatrianten te maken kreeg, was namelijk in sommige gevallen ook met verlofgangers geconfronteerd. Hoewel ik verlofgangers en repatrianten in mijn scriptie niet zelf zal vergelijken, kan een beschrijving van de ene groep mogelijk een nieuw licht laten schijnen op de ervaringen van de andere.

Om een eerste beeld te kunnen geven, heb ik naast de informatie uit de al gepubliceerde onderzoeksliteratuur gebruikt gemaakt van verschillende soorten bronmateriaal. Allereerst waren dit de publicaties uitgegeven door de *Vereniging van Indische Verlofgangers* (V.v.I.V.). Zij waren de uitgevers van het weekblad *De Indische Verlofganger* en het jaarlijks verschijnende *Handboek voor Verlofgangers*; bronnen die zeer veel inzicht geven in het dagelijks leven van verlofgangers in Nederland. Ook de handboeken uitgegeven door het Katholiek Indisch Bureau geven een goed beeld van de praktische zaken die geregeld moesten worden vóór en tijdens een verlot.

Om inzicht te krijgen in de beleveniswereld van verlofgangers heb ik veel gebruik gemaakt van columns en opiniestukken in de *De Indische Verlofganger*. Ook het *Koloniaal Weekblad*, de *NRC* en *Het Vaderland* bevatten meerdere waardevolle columns en artikelen. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van verschillende romans, een toneelstuk en meerdere interviews die gehouden zijn in het kader van Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië.

Om een overzicht te geven van de financiële aspecten van een verlot heb ik gebruik gemaakt van de jaarcijfers van het CBS en door de V.v.I.V. verspreide informatie. Om ten slotte een idee te krijgen van beeldvorming over verlofgangers bij niet-Indische Nederlanders heb ik artikelen en advertenties uit de *Indische Verlofganger*, de *NRC* en de Haagse krant *Het Vaderland* geanalyseerd.

Mijn keuze om mijn onderzoek te concentreren op de jaren van het interbellum hing af van een aantal factoren. De groep verlofgangers die in Nederland verbleef was gedurende deze periode het

grootst, en de achtergronden van de verlofgangers waren het meest divers. Ook was er voor deze periode de grootste hoeveelheid bronnen beschikbaar. *De Indische Verlofganger* bijvoorbeeld, waaruit ik het meest zal citeren, verscheen voor het eerst in 1922.

Ook de interviews die gegeven werden in het kader van Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië hebben soms wél betrekking op het interbellum, maar niet meer op de periode daarvoor: de geïnterviewden waren in het interbellum vaak als kind mee op het verlof van hun ouders. Ook beeldmateriaal uit de periode 1919-1939 is het meest makkelijk toegankelijk.

Daarnaast sluit de focus op het interbellum het gebruik van oudere bronnen niet uit, omdat veel ervaringen van verlofgangers hetzelfde bleven. Om al deze redenen is het interbellum de periode waarvan ik het meest complete beeld kan geven.

Tijdens mijn zoektocht door bronnen en literatuur heb ik me laten leiden door de volgende vraag: wat was de plaats van Indische verlofgangers in de Nederlandse samenleving?

Deze vraag kon ik geografisch opvatten: waar precies verbleven verlofgangers in Nederland? En waarom juist daar?

Ik kon ook naar hun sociale positie kijken: stonden verlofgangers in aanzien? Hoeveel geld hadden ze tot hun beschikking? En met wie gingen zij om?

En dan waren er nog de verschillen tussen de Nederlandse en de Indische gebruiken. Leverde dit problemen op? Of was men, ondanks een jarenlang verblijf in de Archipel, vertrouwd genoeg met de Nederlandse gewoontes om in het dagelijkse leven mee te draaien?

In de vier delen van mijn scriptie zal ik proberen op deze vragen een antwoord te vinden. In het eerste deel zal ik aandacht besteden aan de geschiedenis van de verlofregeling, de verschillende achtergronden van de verlofgangers en de belangen die konden meespelen bij het besluit met verlof te gaan.

Het tweede deel zal ingaan op de voorbereidingen van de verlofreis, de reis van Indië naar Nederland zelf, en de praktische zaken die na aankomst in Nederland op verlofgangers afkwamen. In dit deel zullen meerdere verenigingen die op verlofgangers gericht waren aan de orde komen. Daarnaast zal ik door middel van gegevens uit *De Indische Verlofganger* een beeld geven van de spreiding van verlofgangers over Nederland.

In het derde deel komt het dagelijks leven van verlofgangers in Nederland ter sprake. Het contact met ‘Hollanders’, (Nederlanders die niet in Indië waren geweest), komt aan de orde; de manieren waarop Indische mensen hun verlof doorbrachten en met wie ze dat deden. Daarnaast zal ik de belangrijke rol die Den Haag in het leven van verlofgangers innam bespreken.

Het vierde deel zal proberen een beeld te geven van de invloed van verlofgangers op het dagelijks leven in Nederland. In dit deel probeer ik zoveel mogelijk door Nederlandse ogen te kijken: welk beeld had men van landgenoten uit Azië, en hoe kwam dit tot stand? Aan het einde van dit deel zal ik verder ingaan op huwelijken tussen verlofgangers en Nederlandse vrouwen, die in het eerste deel kort aan de orde gekomen zijn.

Ten slotte wil ik kort de terminologie bespreken die ik in deze scriptie zal gebruiken. Het begrip ‘Indisch’ gebruik ik voor iedere persoon met Europese status die een aantal jaren in Nederlands-Indië heeft doorgebracht. Hoewel ‘Indisch’ theoretisch ook naar de ‘West-Indische’ koloniën, zoals Suriname en de Antillen, kon verwijzen, werd het begrip in de door mij raadgepleegde bronnen niet in die zin gebruikt. De begrippen ‘Indisch’, ‘Indische Nederlander’ en ‘Indischgast’ gebruik ik niet om naar de (raciale) afkomst van mensen te verwijzen. Dit omdat verlofgangers zichzelf in bronnen, ongeacht hun afkomst, als ‘Indisch’ beschrijven. Als de afkomst van een verlofganger van belang is, gebruik ik voor een verlofganger met enkel Europese voorouders de term ‘totok’. Verlofgangers met Indonesische en Europese voorouders duid ik aan met de term ‘Indo-Europeaan’ of de verkorte vorm ‘Indo’. Buiten citaten heb ik zo veel mogelijk vermeden de term ‘inlander’ of ‘inlands’ te gebruiken. In plaats daarvan gebruik ik de term ‘Indonesisch’. Ook gebruik ik de term ‘Hollands’ en

'Hollander' om Nederlanders aan te duiden die niet in Indië zijn geweest: dit is een term die Indische mensen zelf vaak gebruikten om het verschil tussen Indische en niet-Indische Nederlanders aan te geven.

Verlofregelingen en verlofgangers

De periode tussen de twee wereldoorlogen is in de Indische geschiedenis wel eens beschreven als een tijd waarin Indië ‘naast Nederland’¹ kwam te liggen. Dit kwam vooral door de technische vooruitgang. De ontwikkeling van stoomschepen en de opening van het Suezkanaal in 1869 hadden al in de negentiende eeuw de reistijd tussen Nederland en zijn Indische koloniën drastisch bekort. Daarnaast maakten in de jaren twintig en dertig de ontwikkelingen in de communicatietechniek (radio, telefonie en luchtpost) ook de gevoelsmatige afstand tussen Nederland en Indië een stuk kleiner.

De technische vooruitgang had ook een sterke invloed op het leven in de kolonie zelf: medische vooruitgang verkleinde de gezondheidsrisico's van een Indisch avontuur, en met nieuwe vindingen als de koelkast en de airconditioning werd ook een Europese levensstijl mogelijk.

Gekoppeld aan de goede werkgelegenheid door investeringen in het bedrijfsleven zorgden deze ontwikkelingen ervoor dat het aantal Europeanen in Indië groeide; zowel door toestroom van buiten als op natuurlijke wijze.² Het aantal Europeanen groeide van bijna 76.000 in 1900, tot bijna 300.000 in 1940, haast een verviervoudiging.³ Bosma, Raben en Willems noemen voor 1920, het jaartal dat ik als begintal neem, een aantal van 168.000 Europeanen.⁴

Omdat er steeds meer Europeanen in Indische dienst waren, veranderde niet alleen het leven in Indië zelf, maar ook een instituut dat sinds de 19^e eeuw nauw met de Indische dienst verbonden was: het Europees verlof.

Het Europees verlof was een regeling die een werknemer het recht gaf om een periode van meerdere maanden betaald verlof in Europa door te brengen. Tijdens die periode kreeg hij een zogenaamd verlofstraktement, dat lager was dan het gewone Indische salaris.

Na zes jaar Indische dienst had een werknemer recht op acht maanden verlof. Ieder jaar Indische dienst extra gaf recht op een maand extra verlof, met een maximum van één jaar.⁵

Een tweede voorwaarde om met verlof te mogen gaan was een minimale verdienste. De hoogte van dit minimumbedrag schommelde, maar lag voor ambtenaren altijd hoger dan voor militairen.⁶

Ook het bedrijfsleven stuurde zijn werknemers met verlof, maar hanteerde geen uniforme regels.⁷

Zoals gezegd was dit Europees verlof in het interbellum van de twintigste eeuw geen nieuw verschijnsel. In een historisch overzicht in *De Indische Verlofganger* schrijft F.J.G. van Emden dat een verlof voor Europese werknemers dat niet wegens ziekte werd verleend in de 18^e eeuw werd ingesteld. Dit verlof, het zogenaamde ‘springtochtje’, was een *binnenlands* verlof en werd slechts als ‘hooge gunst’ verleend. In 1795 werd vastgesteld dat dit uit eigen zak betaald diende te worden. ‘Het eerste min of meer ordentelijke reglement’ dateert volgens de schrijver uit 1828, maar Van Emden ziet dit als een ‘onvolledig en onvoldoende product van wetgeving’, vooral omdat de verlofganger zelf voor de kosten opdraaide. Het reglement dat de basis werd van de verlofregeling in het interbellum was *het reglement op het verleenen van verloven naar Europa aan Europeesche ambtenaren in Nederlandsch-Indië* van 1892. Dit verlof kon tweemaal worden aangevraagd, mocht

¹ Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*, Amsterdam 2004, p. 30

² Voor een goed, beknopt overzicht van deze ontwikkelingen zie Bosma, Raben en Willems: *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, Amsterdam, 2006, p. 34-43

³ Hans Meijer, als voorgaande

⁴Zie Bosma, Raben en Willems, p. 35

⁵ P.J.F.J. Schnebbelié, *Wegwijzer voor Katholieken, die voornemens zijn naar Indië te vertrekken en voor hen die van Indië naar Holland komen*, 's-Gravenhage 1927, p. 95

⁶ Bosma, Raben en Willems, p. 43

⁷ ‘Hoe geheel anders doen in dezen de groote maatschappijen (Bataafsche, Deli-Mij. K.P.M. enz.) die den verlofganger het volle salaris laten behouden, soms zelfs met recht op tantième’. In: A. Vogel, “Ambtenaarsnood in Indië”, *Het Vaderland*, 5-12-1921.

maximaal een jaar duren en kon worden verleend na tien jaar vaste dienst. Ook was er een verlofstraktement. De verlofregeling die in het interbellum gold, ging in 1910 in.⁸ Omdat de verlofregeling zo'n lange geschiedenis had, kiezen sommige publicaties die aandacht besteden aan deze vorm van migratie ervoor zich te concentreren op bronnen uit de 19e én 20e eeuw. In *De Indische Zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad* bijvoorbeeld gebruikt Vilan van de Loo voor haar beschrijving van verlofgangers romanfragmenten die dateren van het eind van de 19e eeuw tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. Deze aanpak is begrijpelijk, omdat veel ervaringen van verlofgangers hetzelfde bleven: de gebruikte bronnen schetsen allemaal een vergelijkbaar beeld. Ook de krantenartikelen die zijn afgedrukt in het standaardwerk van Harry A. Poeze, *In het land van de overheerser I*, beschrijven situaties waarmee verlofgangers ook twintig tot dertig jaar later te maken kregen. Toch waren er in het interbellum voor verlofgangers een aantal zaken veranderd. De groei van het aantal Europeanen in Indië leidde tot een groei van het aantal verlofgangers. In Nederland zorgde dit ervoor dat er, naast de al bestaande Indische verenigingen, een belangenvereniging voor verlofgangers ontstond. De bronnen over deze vereniging bieden veel extra informatie over deze bijzondere Nederlandse bevolkingsgroep. Daarnaast waren er in het interbellum niet alleen meer verlofgangers, maar hun achtergronden liepen sterker uiteen. De verschillende functies die een verlof daarom voor mensen kon hebben wil ik nader belichten.

Om eerst de belangrijkste vraag te beantwoorden: waarom bestond deze verlofregeling eigenlijk? De Haagse krant *Het Vaderland* schrijft daarover in 1925 het volgende:

Waarom gaat de Indische werker met verlof? In de eerste plaats om na een zes of meerjarig verblijf in de tropen, in een warm, ongezond klimaat, verstoken van elk Europeesch comfort, in het vaderland nieuwe gezondheid, nieuwe levenskracht en nieuwen levenslust op te doen. (...) Hij moet zich vrij kunnen bewegen, des avonds uit kunnen gaan naar schouwburg of concertzaal, hij moet binnen en buitenlandsche reisjes kunnen maken(...).

Verder spreekt het artikel over 'opera, comedie, concert, allerlei geestelijke ontspanning', en haalt het aan, dat sommige verlofgangers cursussen moeten volgen aan universiteiten of hogescholen, zich in bepaalde industrietakken moeten verdiepen of examens moeten doen. Ook daarom hebben zij volgens de krant een verlof nodig dat hen 'geestelijk en lichamelijk sterkt.'⁹

Tachtig jaar later schrijft Van de Loo over verlofgangers: 'Een man die in dienst was van het Europese Binnenlandse Bestuur, of die na jaren zwoegen op een onderneming eindelijk eens wilde fuiven, of behoefte had aan cultuur en kunst in het hart van Nederland kwam meestal vroeger of later in Den Haag terecht.' En 'Zoals de ambtenaar Binnenlands Bestuur in de Oost met ijzeren regelmaat werd overgeplaatst naar een andere standplaats, zo werd hij door het Binnenlands Bestuur naar Nederland gestuurd. Vakantie, periodiek verlof of studieverlof(...).'

¹⁰ De beschrijving van Van de Loo doet meer recht aan de veelzijdigheid van de groep verlofgangers. Zij waren niet allemaal 'verstoken van elk Europeesch comfort' en zullen ook lang niet allemaal hebben moeten wennen aan het klimaat. De groep bestond weliswaar voornamelijk uit Europeanen, maar 'Europeaan', zo waarschuwt de literatuur, was een diffuus begrip. Het kon gaan om een blanke Europeaan (vaak een Nederlander) zonder Indonesische voorouders, een zogenaamde *totok*. Als deze *totok* kinderen had met een Indonesische vrouw, (andersom kwam bijna nooit voor: een Europese vrouw die met een Indonesische man trouwde nam zijn status van 'inlander' aan, wat haar sociale-

⁸ F.J.G. van Emden, "Het Verlofstraktement. Een historisch overzicht." In: *De Indische Verlofganger*, 27-12-1929, p. 365-367

⁹ "Een Tehuis voor den Indischen Verlofganger, onmisbaar voor een land als het onze", *Het Vaderland*, 14-11-1925

¹⁰ Vilan van de Loo, "Mensen straten en gebeurtenissen zoals verbeeld in de Haags-Indische letteren rond 1900", in: Esther Captain e.a., *De Indische Zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*, Leiden, 2005, p. 139

en rechtspositie negatief beïnvloedde¹¹) stonden deze kinderen, mits ze door hun vader waren erkend en dus de Europese status hadden, bekend als Indo-Europeanen of Indo's. Als een Europeaan trouwde met iemand uit één van de andere drie juridische bevolkingsgroepen – Chinezen, 'vreemde oosterlingen' of inlanders – werd de partner automatisch tot de Europeanen gerekend. Daarnaast was ook de sociaal-economische achtergrond van de Europeanen een factor die invloed had op de vraag *of*, en zo ja met welk doel, men met verlof ging. Voor iemand uit een invloedrijke Indische familie had een verlof een andere betekenis dan voor een kleine Indo- Europese ambtenaar; een totok die zes jaar lang in de buitengewesten had doorgebracht kwam in Nederland iets anders zoeken dan een gezin uit Soerabaja. Om die reden heb ik besloten de verlofgangers in drie groepen op te delen:

Leden van de 'oude' Indische elite

Nieuwkomers uit Europa

Indo-Europese 'blijvers'

Het feit dat ik hierbij geen aparte plaats inruim voor leden van de andere drie bevolkingsgroepen komt niet voort uit desinteresse. De verlofregeling was ook niet uitsluitend voorbehouden aan mensen die van Europeanen afstamden. Men kon op meerdere manieren juridisch gelijk worden gesteld met Europeanen; dit noemde men 'staatsblad- Europeaan'.¹² Er zijn echter redenen waarom over deze groep als *verlofgangers* nauwelijks iets geschreven is.

De meeste literatuur die aandacht besteedt aan het fenomeen verlof, richt zich sterk op de leefwereld van de Europees/Indische elite. Turksma, Gelman Taylor, De Jong en Van den Doel richten zich primair op de Europese leefwereld. In het werk van Bosma, Meijer, Raben en Willems wordt deze fixatie op het Europese in Indië bekritiseerd. Zij vullen het beeld aan door te tonen hoe bepalend juist de samensmelting van Europese, Indo-Europese en Aziatische elementen was voor de geschiedenis van Indië. Toch besteedt veel van de literatuur die zich bezighoudt met de samenhang tussen Indische en Europese geschiedenis voornamelijk aandacht aan de rol van Chinezen, Indonesiërs en vreemde oosterlingen in Indië *zelf*. In de meeste overzichtsliteratuur wordt het ontstaan van een Indonesische elite – de elite die voor een verlof in aanmerking zou komen - voornamelijk behandeld in het kader van de geschiedenis van het Indonesisch nationalisme.

Poeze daarentegen gaat in zijn boek wél in op Indonesiërs en Chinezen 'in het land van de overheerser'. De activiteiten van Indonesische studenten in Nederland krijgen ruim de aandacht. Als hij over verlofgangers schrijft, besteedt hij echter voornamelijk aandacht aan hun Indonesische bedienden.¹³ Hoewel deze Indonesiërs een belangrijk deel uitmaken van de geschiedenis van het Europees verlof, waren zij zelf geen verlofgangers.

Er bestonden echter wél niet-Europese verlofgangers. Poeze noemt er twee: 'twee Indische artsen, werkzaam bij het bedrijfsleven, gebruikten hun Europese verlof, waarop zij als met Europeaan gelijkgestelde employé recht hadden, om het artsdiploma te verwerven.'¹⁴ Ook een ingezonden brief in *Het Vaderland* van september 1931 maakt gewag van niet –Europese verlofgangers:

Gaan we na – en dat bewijzen (...) de passagierslijsten - welk percentage aan eigenlijk gezegde Hollanders ten aanzien van de z.g. Indo's en met Nederlanders gelijkgestelden [aan boord aanwezig zijn] (hieronder welteverstaan Chineezers,

¹¹ B. van Helsdingen-Schoevers, *De Europeesche vrouw in Indië*, p. 7

¹² L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd*, Amersfoort, 1984, p. 37

¹³ Zie Poeze, p. 150-156 en 236-239

¹⁴ Idem, p. 165

*Amboneezen, Menadoneezen enz.) – de rassen zijn in Indië talrijker dan elders – dan mag men gerust aannemen dat dit tussen 30 á 40 pCt bedraagt.*¹⁵

Omdat men Indo's ook ten tijde van dit artikel tot de Europeanen rekende zeggen deze percentages niet veel. Reacties op dit artikel, afgedrukt op dezelfde pagina, gaan echter niet sterk tegen deze aannames in. Toch is het niet makkelijk harde uitspraken over aantallen te doen zolang de passagierslijsten van de mailboten niet zijn geanalyseerd. De Nederlandse immigratiestatistiek vermeldt bij migratie uit Indië namelijk wél iemands geboorteland, maar niet tot welke bevolkingsgroep hij of zij behoorde.¹⁶ Hierover zouden naast passagierslijsten ook adreslijsten van met in Europa verblijvende verlofgangers opheldering kunnen verschaffen¹⁷, door te zoeken naar Indonesische of andere niet-Europese achternamen. Zonder deze informatie kan ik slechts de volgende voorzichtige conclusies trekken:

Het ging waarschijnlijk om een klein aantal. In Den Haag, de gemeente met het hoogste aantal verlofgangers, lag het absolute aantal verlofgangers tussen 1920 en 1940 rond de 600 á 700. (Het totale aantal Indischgasten dat zich in Den Haag vestigde lag in die tijd tussen de 850 en 2200.)¹⁸ Onder de hogere ambtenaren in gouvernementdienst, die zich het verlof het makkelijkst konden veroorloven, zal men voornamelijk totoks hebben aangetroffen – deze functies werden vooral bezet door import-Nederlanders. Ook waar men geen bezwaar had tegen inheemse ambtenaren, zullen maar weinigen genoeg hebben verdiend om zich een verlof te veroorloven: als een deel van het bestuursapparaat voor zestig procent inheems was, werd deze tak 'geïndianiseerd' en werd er 'naar inheemschen maatstaf' gesalarieerd.¹⁹ Van de 'paard honderd' leden van de inheemse elite die in de jaren twintig en dertig geschoold was in Nederland, of op één van de Hogescholen in Indië, waren daarnaast veel medici, juristen en economen.²⁰ Ook veel Chinezen waren zelfstandig ondernemer. Of zelfstandigen onder een officiële verlofregeling vielen is mij niet bekend. Dat wil niet zeggen dat niet ook zij van de goedkopere reismogelijkheden gebruik maakten om Europa te gaan verkennen – tenslotte werden ook adressen van 'particulieren' door het Ministerie van Koloniën geregistreerd. Maar zelfs als zelfstandigen wél als verlofgangers golden ging het van de 'paar honderd' waarschijnlijk jaarlijks maar om enkele tientallen, omdat het absolute aantal mensen dat een opleiding in Nederland had genoten zo gering was. In 1921 stonden er in totaal van 72 Indonesische studenten aan een Nederlandse onderwijsinstelling ingeschreven,²¹ en ten tijde van het Indische Studentencongres in 1917 waren er precies 56 mensen lid van de Chinese vereniging Chung Hwa Hui.²²

Het tweede probleem dat zich voordoet bij het beschrijven van verschillende groepen verlofgangers, is dat de Nederlandse bronnen die over het verlof schrijven maar weinig verschil maken tussen verlofgangers onderling. Van welke afkomst iemand was, of welke plaats hij innam op de Indische maatschappelijke ladder, is uit Nederlandse berichten moeilijk op te maken.

Mijn indeling in 'subgroepen' verlofgangers heb ik dan ook gebaseerd op wat er in studies over Europese samenleving in Nederlands-Indië over de verlofregeling is geschreven. Omdat de groep verlofgangers van Europese afkomst het grootst was, en omdat ook ik verwachtte dat het Europees verlof vooral voor deze groep van belang is geweest, heb ik voor mijn onderzoek voornamelijk

¹⁵ Ingezonden, *Het Vaderland*, 9-9-1931

¹⁶ Zie Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang*, Bijlage hoofdstuk 2, p. 253. Hij baseert zich op *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volg-reeks, no. 307: Statistiek van den loop der bevolking in Nederland over 1919*. Den Haag, 1921 en volgende jaren.

¹⁷ Adresboek van alle in Europa verblijf houdende Oost- en West-Indische ambtenaren, officieren, hunne weduwen en particulieren, Amsterdam, 1890-1929

¹⁸ Zie Van Doorn, p. 50

¹⁹ J.W. van den Doel *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, Amsterdam 1996, p. 172

²⁰ Idem, p. 171

²¹ Geciteerd bij Poeze, p. 163

²² 'Leden van het Indonesisch Verbond van studeerenden', afgedrukt in 'Hindia Poetra', geciteerd bij Poeze, p. 129

literatuur over deze groep gebruikt. Ik sluit echter niet uit dat in literatuur over de Indonesische, Chinese of Arabische ervaring in Nederlands-Indië informatie over het Europees verlot te vinden is.

De ‘oude’ elite

Diegenen die het meeste ervaring hadden met reizen tussen het moederland en de kolonie waren de leden van Indische families uit de bovenlaag van de Indische samenleving. In deze families was het al sinds het VOC tijdperk gebruikelijk hun zonen, en soms ook hun dochters, voor scholing naar Nederland te sturen. Dit gebeurde voornamelijk om praktische redenen, omdat het volgen van Europees (vervolg)onderwijs tot laat in de 19^e eeuw onmogelijk was in de kolonie. Maar het was deels ook een statuskwesitie.

‘These “Empire Families” (...) managed to stay on the European side of the colonial boundaries, even if they were Asian or part Asian, because they were members of the imperial migration circuit,’ schrijft Ulbe Bosma in 2007 in de *International Migration Review*.²³ ‘Metropole education rather than metropole birth was pivotal in maintaining European colonial boundaries. Peripheral bourgeoisies reproduced themselves through their orientation toward the metropole.’²⁴ Hoewel Bosma ook in zijn eerdere studies met Remco Raben en Wim Willems bestreed dat mensen die geboren waren in Indië structureel werden belemmerd in hun carrière, kon een Indische afkomst wel een struikelblok zijn dat overwonnen diende te worden: ‘De band met Nederland was ook van cruciaal belang voor families die al generaties in Indië verbleven. De koloniale netwerken spanden zich (...) over continenten. Wie niet in staat was zich in Nederland te scholen, had het veel moeilijker een positie bij de Compagnie te bereiken. Er zijn wel voorbeelden bekend van mannen die zonder retourtje Indië-Nederland carrière maakten, maar gangbaar was het niet.’²⁵ Dat dit een probleem was dat in de eerste plaats te maken had met klasse, en daarna pas met ideeën over ras, loopt als een rode draad door de studies van *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Als voorbeeld hiervan wordt het beleid van Jean-Chrétien Baud, die sinds 1839 minister van Koloniën was, meermaals besproken. Baud was de bedenker van het radicaal: een certificaat dat de opleiding tot bestuursambtenaar afsloot. Zonder dit radicaal kon een ambtenaar niet op een hoge post worden benoemd. Het instituut dat opleidde voor het radicaal stond in Delft. Deze regeling zorgde in Indië voor een storm van protest, omdat men vreesde dat alleen in Nederland opgeleide ambtenaren (en daarmee alleen de mensen die een opleiding in Nederland konden bekostigen) nog een hoge post konden bereiken. Het feit dat Baud zich daarnaast zeer negatief uitliet over Indo-Europeanen – hij schreef in zijn persoonlijke correspondentie over ‘de domheid en luiheid der liplappen’²⁶ – doet vermoeden dat Baud racistische trekjes had. Misschien, maar Baud had er beslist geen bezwaar tegen Indische ambtenaren te benoemen die in Delft waren opgeleid. Daarnaast is dezelfde Baud tot twee keer toe getrouwd met een Indo-Europese vrouw. ‘Bauds echtgenotes hadden een zeer goede opleiding gehad en werden beslist niet als ‘inlandse kinderen’ bestempeld’, schrijven Bosma en Raben in 2003.²⁷ En drie jaar later: ‘Bauds echtgenotes kwamen allebei uit hoge Bataviase kringen en zouden nooit voor ‘mesties’, laat staan voor ‘liplap’ zijn doorgegaan.’²⁸ Of leden van deze elite ‘volbloed’ of ‘halfbloed’ Europeanen waren was dus blijkbaar weinig relevant – hun positie in de

²³ Ulbe Bosma, “Sailing through Suez from the South: The Emergence of an Indiës-Dutch Migration Circuit, 1815–1940”, in: *International Migration Review*, jrg. 41, no. 2, 2007, p. 527

²⁴ Idem, p. 512 Bosma neemt hier de argumentatie over die Elizabeth Buettner gebruikte voor haar beschrijving van migratiepatronen gedurende de Britse Raj.

²⁵ Bosma, Raben en Willems, p. 29

²⁶ Baud, *De semi-officiële en particuliere briefwisseling*, p. 111 en 178. Geciteerd bij Bosma, Raben en Willems, p. 153

²⁷ Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, Amsterdam 2003, p. 187

²⁸ Bosma, Raben en Willems, p. 153

Indische samenleving, vaak mede verkregen door hun opvoeding in Europa, verzekerde hun een plaats in de Indische elite.

Aan de samenstelling van deze elite was sinds het einde van de VOC, in 1796, wel het één en ander veranderd. Niet langer bestond zij voornamelijk uit ambtenaren. In het begin van de 19e eeuw waren invloedrijke bewoners van Java zich gaan toeleggen op landbouw. In de tweede helft van de 19e eeuw kwamen daar de particuliere ondernemers uit Nederland bij. Er verrezen koffie, thee en suikerplantages.²⁹ Maar ook bij het gouvernement waren de oude Indische families nog steeds goed vertegenwoordigd. Doordat zij hun kinderen in Europa konden opleiden, vergrootten zij hun carrièrekansen: niet alleen kwamen hun zoons gemakkelijker aan een hoge positie binnen het gouvernement, maar ze konden ook technische vaardigheden leren die nodig waren voor het bedrijfsleven, dat in het laatste kwart van de 19e eeuw massaal ondernemingen startte in Indië. Dit maakte in Nederland opgeleide kinderen flexibeler dan jongeren die in Indië bleven: hoewel de opleiding tot grootambtenaar sinds 1867 ook aan de hbs in Batavia kon worden gevolgd, (Soerabaja en Semarang volgden kort daarop) en er dus meer hoogopgeleide ambtenaren een baan zochten, was de technische kennis die het bedrijfsleven nodig had alleen in Europa te krijgen.³⁰

In Europa geschoolde Indische zoons werden daarnaast een goede partij geacht voor rijke plantersdochters, en ook de weinige civiele nieuwkomers uit Nederland – ambtenaren, ingenieurs, artsen - trouwden bij deze Indische families in.³¹ Ook zij stuurden hun kinderen voor een opleiding naar Nederland. Basha Faber beschijft hoe zulke kinderen de reis naar Holland in 1883 beleefden:

*Pau was niet het enige kind dat zonder ouders of andere begeleiding naar Nederland reisde. Alleen al de eerste klas telde een half dozijn kinderen dat voor school naar het vaderland ging. Tijd voor heimwee hadden ze niet. (...) Geen van de kinderen was zielig en Pau wel het allerm minst. Zij ging naar een (...) oom en tante in Haarlem. Anderen moesten naar kostschool of bij stokoude grootouders in huis. Geen kind klaagde, geen volwassene beklagde hen. Het hoorde bij het leven in de kolonie.*³²

Er gingen ook andere stemmen op. Het *Koloniaal Weekblad* van 1901 drukt op 27 juni bijvoorbeeld in een feuilleton een vertaling van Chailly-Berts *Java et ses inhabitants* af, waarin deze het volgende schrijft over de scheiding van ouders en kinderen:

*Die scheiding drukt hen; dat vooruitzicht hangt als het zwaard van Damocles boven het hoofd der arme ouders. Is zij volbracht, dan laat zij er steeds een bloedende wonde achter.*³³

Dertig jaar later was dit nauwelijks veranderd, blijkt uit een stuk dat Melis Stoke in 1933 schreef:

*Te weinig en te licht wordt gedacht aan de noodzaak van zulke scheidingen tusschen ouders die, mede ter wille van de studeerende kinderen in Holland, hen moeten laten opgroeien onder vreemden. En ondanks de beste en liefderijkste verzorging moet er toch iets ontbreken aan het geluk van kinderen die in hun bestwil gedwongen zijn hun band met hun eigen gezin tijdelijk te verbreken. Dit is een specifiek Indisch leed.*³⁴

Dit ‘Indische leed’ was één van de redenen om met verlof te gaan: het bood kans kinderen die in Europa een opleiding volgden op te zoeken. Het was ook niet ongebruikelijk om kinderen tijdens een verlof ‘weg te brengen’: zo konden de ouders controleren of een kind goed opgevangen werd, terwijl het kind kans had aan zijn nieuwe omgeving te wennen voordat het alleen in Nederland achterbleef. Maar zeker als een kind een opleiding aan een Indische hbs volgde alvorens in Nederland te studeren, maakte het verlof de emotionele drempel voor ouders nóg lager: er hoefde maar één periode van scheiding te worden doorgemaakt, die door een verlof kon worden onderbroken.

²⁹ Idem, p. 33

³⁰ Idem, 36, Bosma en Raben, 207-210, Bosma, p. 527

³¹ Bosma, Raben en Willems, p. 33

³² Basha Faber, “Trots anders”. In: Annemarie Cottaar (red), *Indisch leven in Nederland*. Amsterdam 2006, p. 24-25

³³ Chailly-Bert, “De Europeesche samenleving in Indië”, *Het Koloniaal Weekblad*, 27-6-1901

³⁴ Melis Stoke, “In de hoekjes van den troost”, in : *De Indische Verlofganger*, jrg 1933-1934, p. 233

Daarnaast was het verlof in Nederland een uitgelezen kans om in Nederland wonende ouders op te zoeken. Het was namelijk niet ongebruikelijk dat ondernemers, nadat zij hun bedrijf hadden overgedragen aan hun kinderen (aan een zoon, of aan een dochter en schoonzoon) in Nederland gingen rentenieren.³⁵ Ook ambtenaren en hun echtgenotes brachten hun pensioen vaak in Nederland door, zelfs al waren ze in Indië geboren en kenden het land slechts van studie en/of verlofgang.³⁶ Tijdens verlof kon men dus ook praktische zaken voor een pensioen regelen.

Maar zoals bij schoolgang, speelde ook bij verlofgang het statuuselement een rol. De Europese bevolkingsgroep was gedurende de 19^e eeuw meer dan vervijfvoudigd (van 15.000 tot 80.000 zielen rond 1870).³⁷ Deze groei was, zoals eerder aangeduid, toe te schrijven aan de verbeterde gezondheidsomstandigheden (vanaf 1850 wordt dit duidelijk zichtbaar). Ook de militairen uit Nederland die gedurende de 19^e eeuw in Indië besloten te blijven – Bosma schat hun aantal op 16.950³⁸ - droegen aan deze groei bij. Na hun ontslag uit het leger konden ook zij toetreden tot de Europese bovenlaag, samen met hun (gewettigde) kinderen.

Om zich in deze grotere groep te onderscheiden, kon men er een levensstijl met Europese trekjes op nahouden. Dit betekende niet zozeer verhollandsen – de 19^e eeuw was een tijdperk waarin een Indische levensstijl juist hoogtij vierde – als wel de Indische levensstijl verrijken met Europese kenmerken: ‘Binnen de Europese gemeenschap werden reeds bestaande sociale verschillen versterkt door de oriëntatie op Europa.’³⁹ Wie uit Europa geïmporteerde goederen en de modernste technische snufjes kon betalen, zijn kinderen in Europa kon scholen en zelf erheen kon reizen liet zien dat hij toegang had tot de moderne nieuwe wereld, in plaats van in een Indisch isolement te leven. Naar schatting van Ulbe Bosma konden in het jaar 1903 ruim 1800 mensen zich dit veroorloven: zij maakten deel uit van het ‘pendelmigratie circuit’, en hadden dus in Europa tijd doorgebracht voor studie of verlof. In de eerste veertig jaar van de 20^e eeuw konden steeds meer mensen doen waar deze eerste Europese elite mee was begonnen. In het jaar 1937 zouden meer dan 9000 mensen na een verblijf in Europa naar Indië terugkeren.⁴⁰ ‘School of –verlofgang (...) verhoogde de status in koloniale kringen. Zo was het altijd geweest.’⁴¹

Nieuwkomers uit Europa

Een ander deel van de mensen die rond 1900 tot de ‘pendelmigranten’ behoorden waren de Europese nieuwkomers: mensen die niet in Indië waren geboren en er bij aankomst geen familie hadden. Tot de Eerste Wereldoorlog hadden zij, hoewel zij contact hielden met Europa, zich altijd aan de Indische gewoontes aangepast. Op dit ‘verindischen’ was vanuit Europa altijd kritiek geuit. ‘De totok-groep produceerde, veelal na terugkeer in Nederland, een vrijwel constante stroom van kritiek. Startend met Hennis (1847) en eindigend met de racistische Bas Veth (1900) bestrijkt dit totok gekanker vrijwel een halve eeuw,’⁴² schrijft J.J.P. de Jong.

In Indië zelf waren het voornamelijk totokvrouwen die het niet eens waren met de gewoontes van het land waarin zij terecht waren gekomen. Een deel van hen beschreef hun ervaringen in Indië in romans, en uitte daarin ook kritiek op de Indische samenleving: ‘[The] chief subject was the evils of the colonial society of their day,’ volgens Jean Gelman Taylor.⁴³ Een centraal thema van deze

³⁵ Zie bijvoorbeeld Bosma, “Sailing Suez from the South” p. 527

³⁶ Bosma, Raben en Willems, p. 34 In Indië noemde men deze mensen ‘witoors’.

³⁷ Bosma, p. 526, grafiek III

³⁸ Idem, p. 523, tabel 1

³⁹ Bosma en Raben, p.212

⁴⁰ Bosma, “Sailing Suez”, p. 530 grafiek 5. De grafiek begint in het jaar 1903.

⁴¹ Bosma en Raben p. 213

⁴² De Jong, p.295-296

⁴³ Jean Gelman Taylor, *The Social World of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia*, Madison/Londen, 1983, p. 145

romans, die in de periode 1870-1910 verschenen, waren de relaties tussen Europese mannen en hun zogenaamde ‘huishoudsters’, de njai’s. Het was gebruikelijk dat de Europese mannen na een relatie met een njai een Europese vrouw trouwden. Eventuele ‘voorkinderen’, kinderen uit eerdere relaties, konden door de vader worden gewettigd en samen met de kinderen uit het wettige huwelijk worden opgevoed. De romans van Europese vrouwen verhalen over problemen tussen de voorkinderen en hun stiefmoeder, problemen tussen blanke en bruine halfbroertjes- en zusjes, en tragische lotgevallen van afgedankte njais, die soms hun toevlucht namen tot gif of toverij.⁴⁴ De kritiek had gevolgen, al werden deze maar geleidelijk zichtbaar. De njai verdween naar de achtergrond, en als het tussen een huwelijk tussen een Europese man en zijn njai kwam, werd dit bijvoorbeeld niet meer openlijk aangekondigd.⁴⁵ Zo’n huwelijk werd ook niet tijdens de carrière van een man voltrokken, omdat dit zijn loopbaan had vernietigd.

Deze ontwikkelingen waren uiteraard geen verdienste van de romans alleen. Indië maakte tussen 1870 en 1920 een ware transformatie door. Begonnen was het met de afschaffing van het Cultuurstelsel in 1870 en de komst van het Nederlandse bedrijfsleven. Dit eiste van de regering in Den Haag dat het in Indië meer ging zien dan slechts een wingewest, en zou investeren in onderwijs en infrastructuur. De Nederlandse overheid was hiertoe ook daarom bereid, omdat ze in een tijd waarin het imperialisme hoogtij vierde hun status als imperiale macht wilde versterken, en hun koloniale bezittingen tegen andere mogendheden wilde beschermen. Daarom was het van belang dat het Nederlandse gezag overal in de Archipel zou worden gezien en geaccepteerd.⁴⁶ Het gevolg was een uitgebreider overheidsapparaat, een sterk verbeterde bereikbaarheid door de aanleg van een moderne infrastructuur en een daarmee samenhangende groei van de werkgelegenheid bij overheid en bedrijfsleven.

Daarnaast had de troonrede van 1901 ook het startsein gegeven voor de ethische politiek – het idee een ‘ereschuld’ aan Indië in te lossen door het ‘opheffen’ van de inheemse bevolking. Dit diende te gebeuren door haar vertrouwd te maken met westerse kennis en westerse moraal (zonder overigens inheemse waarden compleet te willen vervangen). Vooral voor vrouwen zag men daarin een belangrijke taak weggelegd. Zo schreef B. van Helsdingen-Schoevers aan het eind van haar pamflet *De Europeesche vrouw in Indië*:

*Laat het de Europeesche vrouw in Indië zijn, van wie de latere kroniekschrijvers getuigen, dat zij (...) de hand leende, en het volk ophief dat zijn eerste wankel schreden doet op den weg naar de universele ontwikkeling en cultuur. Laat het de Europeesche vrouw zijn, die betere zeden, gunstiger levensomstandigheden brengt in Indië, laat het in het kort de vrouw zijn, die er Schoonheid brengt!*⁴⁷

Het gevolg was dat er steeds meer totoks naar Indië migreerden die sterk op Europa gericht bleven. De mannen behoorden niet alleen door hun Nederlandse afkomst tot de elite, maar ook door de hoge positie waarvoor zij waren opgeleid (er was vooral vraag naar hooggeschoold technisch personeel). Ook hun Nederlandse echtgenotes stonden daarom in hoog aanzien. Dit verleende de kritiek van deze vrouwen extra geldigheid.⁴⁸

Door het verdwijnen van het geaccepteerde concubinaat nam het aantal wettelijke huwelijken tussen Europese mannen en Indonesische vrouwen toe; in de jaren twintig was ongeveer een kwart van alle huwelijken ‘gemengd’.⁴⁹ Ook trouwden totoks met Indo-Europese meisjes. Hier zat echter een belangrijk nadeel aan. Veel nieuwe migranten waren niet van plan om in Indië te blijven. Dit was zeker het geval na de Eerste Wereldoorlog, toen het bedrijfsleven in handen kwam van het

⁴⁴ Idem, p 145-148

⁴⁵ De Jong, p. 397

⁴⁶ Hans Meijer, , p. 29-31

⁴⁷ B. van Helsdingen-Schoevers, *De Europeesche vrouw in Indië*, Baarn 1914, p. 43

⁴⁸ De Jong, p. 296

⁴⁹ Meijer, p. 75

internationaal georiënteerde bedrijven en niet meer werd gedomineerd door de Nederlandse Handelsmaatschappij of Javaanse plantersnetwerken.⁵⁰ Deze bedrijven rekruteerden mensen die tijdelijk in Indië verbleven. Zij hadden geen banden met Indië, en Indo-Europese en Indonesische vrouwen hadden vaak geen band met Nederland.⁵¹ Het was erg zwaar voor een echtgenote om haar geboorteland, familie en vriendenkring voorgoed achter te laten.

Daarnaast werd zo'n verbintenis binnen de totokelite wel getolereerd, maar niet graag gezien: 'De voorkeur van een totok bleef toch naar een ongemengde, dat wil zeggen 'bloedzuivere verbintenis' uitgaan.'⁵²

Het was dus zinnig om in Nederland een vrouw te zoeken. Het verlof bood daartoe een uitstekende mogelijkheid. Dat dit algemeen geaccepteerd was, bewijzen de vele contactadvertenties die in Nederlandse kranten verschenen, geplaatst door zowel mannen als vrouwen:

Indië. - Huwelijk.
Indisch verlofganger zoekt kennismaking met charmante Dame, leeftijd 20-25 jaar. Br. No. 4912 bureau Haagsche Courant. B4141

53

HUWELIJK.

Kn. besch. gesch. vrouw, eischr., 24 jr. wenscht kennismaking met Heer, liefst N.I. verlofganger. Br. nr. 21, Boekh. CULTURA, Wagenstraat 76.

De manier waarop de zoektocht van verlofgangers naar een Nederlandse bruid verliep, zal ik in het vierde deel van mijn scriptie toelichten. Was het huwelijk echter voltrokken en de bruid in Indië aangekomen, dan bleek het leven daar vaak zwaar. Dit was niet zo erg in de grote steden: daar was er wel een Europese gemeenschap met mogelijkheden tot vertier en aanspraak. Daarnaast hoefden totokvrouwen (en mannen) met behulp van de techniek vanaf 1920 hun levensstijl veel minder aan te passen dan vijftig jaar daarvoor:

*Een overzeese reis was binnen het bereik gekomen van middengroepen in de Indische samenleving, waardoor Nederland sterker dan voorheen deel begon uit te maken van de Indische wereld. Als spiegelbeeld van dit verbeelde 'vaderland' ontstond er in de jaren van het interbellum voor het eerst een gemeenschap van import-Nederlanders in Indië. Hun leven leek sterk op het bekende beeld van Hollandse villaplaatsjes.*⁵⁴

Veel import-Nederlanders waren echter gestationeerd in de Buitengewesten, ver weg van Europees vertier. Voor mannen was dit niet vaak een probleem. Zij hadden zwaar en inspannend werk dat veel tijd in beslag nam, maar vrouwen hadden doorgaans minder om handen. In *De stille kracht* laat Couperus Eva Eldersma verzuchten: 'Soms... in eens, beklemt het me. Soms voel ik in eens, dat ik

⁵⁰ Bosma, Raben en Willems, p. 43

⁵¹ Indo-Europese vrouwen uit de Indische familienetwerken daargelaten.

⁵² Meijer, p. 75

⁵³ *Het Vaderland*, 10-7-1923 en 27-9-1937

⁵⁴ Bosma, Raben en Willems, p. 41

mij niet gewend heb aan Indië, en dat ik nooit zal wennen, en heb ik een heimwee naar Europa, naar leven!’⁵⁵ Dat er bijna dertig jaar later weinig veranderd was, blijkt uit het verhaal van ir. I.P.L. Bouwman, rubberplanter op Sumatra:

*De vrouwen hadden natuurlijk niet zoveel te doen met al die bedienden. (...) Je had vrouwen die zaten elke dag af te tellen tot ze weer naar Holland zouden gaan. Die gingen alles vergelijken, dan misten ze tante Mien en Opoe was er niet, ze zaten daar te wachten, te wachten, daardoor hebben ze hun hele leven verpest.*⁵⁶

Als er kinderen werden geboren, werden deze bijna altijd voor scholing naar Europa gestuurd. Dit had praktische redenen: Op de plekken waar nieuwkomers werkten, was vaak geen goede scholing beschikbaar. Als een kind dan toch ergens heen moest reizen, dan was Holland wel het makkelijkst: daar hadden ouders familie en sociale contacten, die zij – in tegenstelling tot de ‘oude’ elite - in Indië niet hadden.⁵⁷

Maar ook als er goede scholen in de buurt waren, kozen ouders ervoor om kinderen (een deel van) hun schooltijd in Nederland te laten doorbrengen. In een interview voor Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië vertelt een vrouw waarom zij, na met haar ouders op verlof te zijn geweest, haar middelbare schoolopleiding in Hilversum voortzette:

*Mijn ouders waren natuurlijk echte Nederlanders, Amsterdammers, en er leefde toen een beetje onder de mensen het bezwaar van dat je kinderen zouden verindischen. (...) Een paar geslachten in Indië dan legde dat toch altijd een zekere (...) stempel. (...) Je ging een beetje verlangzamen, ook door de warmte een beetje makkelijk worden, een beetje sloom worden en dat mocht vooral niet, dus wij moesten naar Holland en dan moest je daar dus echte Hollandse kinderen worden. Indische kinderen waren langzamer, het werd je makkelijker gemaakt door de bediendes, terwijl je in Holland voor je eigen spullen en jezelf had leren zorgen. Dus het geeft toch een beetje een stempel misschien.*⁵⁸

‘Eerst waren wij echt Indische kinderen,’ vertelt ook een andere geïnterviewde over zijn tijd in Holland, vanaf 1935. ‘Zo langzaam maar zeker raakten wij thuis in de Hollandse waarden en wisten we hoe we ons moesten gedragen.’⁵⁹

Daarnaast hield een verblijf in Nederland kinderen ver van Indische invloeden. Door contact met inheemse bedienden, zo vreesde men, zouden kinderen bijvoorbeeld veel te snel leren over seksualiteit.⁶⁰ Ook baarden contacten met Chinese, Indo-Europese of Indonesische speelkameraadjes sommige ouders zorgen.⁶¹ Zo schreef een moeder: ‘Goddank ken ik geen enkele Indo-familie. Niets mee te maken! En mijn oudste zoon Eddy zouden we voor geen geld zoo’n omgang bezorgen hoor. ’t Is toch al treurig dat hij zoo met h’s en g’s haspelt.’⁶² (...) Ik wil een Hollandsch kind en geen rampzalig tusschending!’⁶³

Hoe belangrijk hun ouders een Nederlandse omgeving ook vonden, in de interviews van de SMGI geven ook kinderen van ‘nieuwkomers’ aan dat zij, net als kinderen van de ‘oude’ elite, van plan waren naar Indië terug te keren: ‘Mijn hele doel was zo gauw mogelijk uit Nederland weg te komen,

⁵⁵ Louis Couperus, *De stille kracht*. Amsterdam 2001 (herdruk), p. 61

⁵⁶ “Ir. I.P.L. Bouwman, rubberplanter op Sumatra”. In: Sasza Malko en Carolijn Visser, *Herinneringen aan Ons Indië*, Amsterdam 1988 p. 32

⁵⁷ Bosma, p. 531

⁵⁸ Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, 1458.1

⁵⁹ SMGI 1470.1

⁶⁰ Van den Doel, p. 193

⁶¹ Door het gemengde karakter van de scholen kwamen deze contacten echter veel voor, zeker buiten Java.

⁶² Het spreken van een accentloos Nederlands was een teken van hoge sociale status. Wie de h’s en g’s verwisselde, toonde daarmee dat hij niet bij deze toplaag hoorde. Vooral ‘kleine’ Indo’s wordt dit accent in romans toegedicht. Een voorbeeld hiervan is een Indo-Europese vrouw in Augusta de Wits *De godin die wacht*.

⁶³ B. van Helsdingen-Schoevers, geciteerd bij Meijer, p. 75

want ik vond het hier maar niks'⁶⁴; in Indië was een 'heerlijk vrij leven', het was er 'leuker' en 'fijn',⁶⁵ 'Het stond als een paal boven water dat ik weer terug zou gaan'.⁶⁶

Kinderen van nieuwkomers maakten dus net zo goed deel uit van het pendelmigratie-circuit als kinderen uit oude Indische families. En ook de nieuwkomers verschilden, zodra zij eenmaal getrouwd waren, weinig van gezinnen uit het oude circuit: ook zij zullen hun verloven hebben gebruikt om hun kinderen naar Nederland te brengen of hen daar op te zoeken; ook zij zullen in Nederland wonende ouders hebben bezocht en misschien zelf al hebben uitgekeken naar een geschikte plek om hun pensioen door te brengen.

Er was echter één klein, maar significant verschil: waar families die sterk op Indië gericht waren hun contact met Europa gebruikten om hun Indische leven te verrijken, gebruikten nieuwkomers Europa eerder om zich van de Indische wereld af te schermen. Door te trouwen met een import-Nederlandse, voornamelijk met import-Nederlanders om te gaan, regelmatig met verlof te gaan en hun kinderen in Nederland te scholen, minimaliseerden ze het contact met de Indische samenleving en konden een soort Nederland in de tropen creëren.

Verlof als 'blijver'.

De bovenstaande twee 'soorten' verlofgangers hoorden bij de groep die in Indië 'trekkers' werden genoemd: mensen die het zich konden veroorloven hun kinderen in Europa te scholen en regelmatig tussen Indië en Europa op en neer te reizen. Maar zij waren in de minderheid. Wat betekende het verlof voor de groep 'blijvers', Europeanen die in Indië waren geboren, geen noemenswaardige contacten hadden in Europa, en ook geen geld om er langer te verblijven?

Weinig, suggereerde L. Turksma in 1987. Veel Europeanen waren volgens hem in Indië geboren en getogen en 'hadden helemaal niet zo'n behoefte' Nederland te zien. 'Een aantal van hen ging uit nieuwsgierigheid overigens wél.'⁶⁷

Die gedachtegang lijkt misschien voor een buitenstaander logisch, maar gaat volledig voorbij aan de rol die een verlof in Nederland speelde in het bepalen van status binnen de Indo-Europese groep.⁶⁸ Hoewel tachtig procent van de groep Europeanen in Indië van Indo-Europese afkomst was, waren tijdens het interbellum de waarden van import-Nederlanders bepalend voor wat aanzien gaf en wat niet. Nu waren binnen deze groep vanaf het begin van de twintigste eeuw darwinistische rassentheorieën gemeengoed geworden. 'Gemengdbloedigheid was een degeneratie geworden. [Indo-Europeanen] zouden immers de slechtste eigenschappen van twee kanten in zich verbinden.'⁶⁹ Hoewel deze extreme uitspraken vaak konden worden afgedaan als borrelpraat,⁷⁰ en er ook van totokzijde bezwaar werd gemaakt tegen negatieve stereotyperingen,⁷¹ deden veel Indo's er alles aan deze te ontcrachten en aan de totokideeën van fatsoen te voldoen. Het allerbelangrijkst was als gelijkwaardig Europeaan te worden erkend: 'Waar de Indischman (...) het bangst voor was, was dat hij op één lijn werd gezet met een Indonesiër en geacht werd in de kampong thuis te horen.'⁷²

⁶⁴ SMGI, 1286.1

⁶⁵ Idem, 1290.1

⁶⁶ Idem, 1698.1

⁶⁷ L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd*. Amersfoort, 1987, p. 95

⁶⁸ In de komende beschrijvingen zal ik voornamelijk citeren uit de studie van Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*. Dit is de eerste algemene Nederlandstalige overzichtsstudie over de Indo-Europese bevolkingsgroep in Indië.

⁶⁹ Zie Meijer, p. 49

⁷⁰ Zie Bosma, Raben en Willems, p. 155

⁷¹ Meijer citeert bijvoorbeeld uit de *Publicatien van het Hollandsch-Inlandsch Onderwijs Commissie* de mededeling 'Indo's hebben talloze malen de mededinging met volbloed Europeanen volkomen doorstaan.' Meijer, p. 53

⁷² Ibidem, p. 70

Aan de ene kant werden veel Indo's geplaagd door een gevoel van raciale minderwaardigheid – wie kon, verzwegen zijn Indo-Europese achtergrond⁷³ - maar aan de andere kant waren zij zich er sterk van bewust dat zij *juridisch* tot de elite behoorden. Om ook maatschappelijk toegang te krijgen tot deze elite, probeerde de Indo-Europese groep zich zo Europees mogelijk te gedragen en eruit te zien. Dit hielp de groep ook zich te onderscheiden van de Indonesiërs, die steeds vaker werden aangenomen voor administratieve functies die traditioneel het domein waren van de Indo-Europese middenstand; in dezelfde wijken woonden als Indo-Europeanen en hun kinderen naar dezelfde scholen stuurden.

Uiteindelijk opende alle moeite om zich aan de Europese normen aan te passen niet de deur naar de totokgroep. Totoks maakten de drang van Indo's om Europees te doen eerder belachelijk dan dat ze het waardeerden; vooral als het om Indo's ging die nog nooit in Europa waren geweest:

*Geen mensen ook in Indië legt zoo zeer den nadruk op zijn Europeaanschap als juist de mensen die Europa nooit gezien hebben en het in vele gevallen ook nooit te zien krijgen. En ter meerdere onderstreping van dit pseudo-Europeaanschap nemen zulke mensen een hooghartige houding aan tegen den Inlander (...) waar wij (...) ons aan ergeren.*⁷⁴

Dit is een interessant citaat voor wie het belang van het verlof voor de Indo-Europese groep onderzoekt. Het verlof was voor deze groep een statussymbool, zoals het dat ook voor de andere beide groepen was; maar het was meer dan dat: het was een belangrijke bevestiging van de Europese identiteit. Geen totok kon het verwijt 'pseudo-Europeaan' nog maken als iemand daadwerkelijk met patria kennis had gemaakt. Om te bewijzen hoe dicht men bij Nederland stond maakten Indo-Europese verlofgangers vaak een speciale foto: 'In het geval was men met verlof was in Nederland (...) was een foto waarop men verkleed in Hollandse klederdracht werd afgebeeld, welhaast een verplicht nummer. Soms werd de afbeelding zelfs nog wat geretoucheerd om blanker over te komen.'⁷⁵

Ook binnen de Indo-Europese groep was verlofgang een belangrijk teken van hoge sociale status. Het was een van de weinige typisch Europese symbolen waar niet elke Europeaan die zijn best deed toegang toe had. Een dochter van een Indo-Europese vrouw en een Nederlandse vader vertelt:

*Soms ontstond er ruzie, meestal tussen twee groepen: onze kant en de overkant van het plantsoen, waar de buurt 'minder' was. Daar woonden kleine Indo's, zoals dat heette, halfbloeden. Ook mijn moeder, wij, waren halfbloedig, maar de sociale laag waartoe wij behoorden was van een geheel andere aard, 'hoger', 'beter'. (...) Er zat voor hen ook geen verlof naar Holland in (...) waarvan wij net waren teruggekeerd.*⁷⁶

⁷³ Ibidem, p. 60.

⁷⁴ Willem Walraven, geciteerd bij Meijer p. 73

⁷⁵ Meijer, p. 69

⁷⁶ N. van den Doorn-Tanner, niet uitgegeven manuscript, hoofdstuk 'De dochters van de burens' p. 1-2. Geciteerd bij Meijer, p. 77

Veel voorkomend portret van Indo-Europese kinderen in Hollandse klederdracht tegen de achtergrond van een polderlandschap, gemaakt tijdens het verlof van hun ouders in Nederland. Foto in: *Weerzien met Indië*. Afl. 26. *Geschiedenis van de Indo's tot 1942* (1995).

De verlofregeling werd in de jaren dertig zelfs van politieke betekenis. De belangenvereniging voor Indo-Europeanen, het Indo-Europees Verbond (IEV), nam de geplande wijziging van de verlofregeling in 1936 tot aanleiding om zijn grieven te uiten. Het IEV had er altijd naar gestreefd in samenwerking met het koloniale bewind de positie van de Indo-Europeanen te verbeteren. Hiervan was echter weinig terechtgekomen. Het belangrijkste probleem waar de Indo mee te kampen had, was zijn positie op de arbeidsmarkt. Traditioneel koos het overgrote deel van de Indo's voor een carrière als ambtenaar, omdat zijn status als Europeaan het naar eigen zeggen niet toeliet om met zijn handen te werken.⁷⁷ Maar in het interbellum werd de positie van de Indo-Europese ambtenaar aan twee kanten bedreigd. Ten eerste door de al eerder genoemde inheemse ambtenaren, die even goed geschoold waren maar genoeg namen met een lager salaris. Werkten zij aanvankelijk vooral in functies in de laagste salarisschaal, schaal A; naarmate de tijd vorderde werkten ook steeds meer inheemse ambtenaren in functies in schaal B. Het traktement van schaal B was dat van schaal A plus een toeslag. Deze toeslag dreigde nu in veel functies van de B- schaal te verdwijnen, omdat zij met 60% of meer inheemse werknemers werd 'geïndianiseerd'.

⁷⁷ Ibidem, p.38

Doorstromen naar de hoogste C – schaal was volgens de meeste Indo's ook onmogelijk, omdat men voor deze functies totoks voortrok.⁷⁸

In de crisisjaren kwam daar nog het probleem bij dat veel totoks die hun banen verloren ook voor lage functies met de Indo's concurreerden.⁷⁹

De overheid deed echter niets met de klachten van het IEV; zij zag in de indianisatie een broodnodige bezuinigingsmaatregel. Toen de economische crisis in het midden van de jaren dertig over zijn hoogtepunt heen was, nam ook het rekruteren van Nederlandse arbeidskrachten weer toe. Aangezien nog erg veel Indo's zonder werk zaten, zette dit in IEV-kringen kwaad bloed. De druppel die de emmer deed overlopen was echter het plan om de verlofregeling in te perken: voortaan zouden alleen ambtenaren die meer dan f 475,- verdienden en een persoonlijke band hadden met Nederland, recht hebben op verlof.⁸⁰ Dit zorgde ervoor dat IEV-leider De Hoog na druk binnen zijn partij in 1936 voor het eerst openlijk zijn steun aan de Nederlandse regering opzegde. Daarnaast zei hij dat de IEV-fractie in de Volksraad, het Indische parlement⁸¹, de begroting niet zou steunen: 'Het afkeuren van de financiële raming was het zwaarste geschut dat de partij in de Volksraad ter beschikking stond.'⁸²

Aan Nederlandse zijde reageerde men verbaasd en bezorgd op de reactie van het IEV. Een loyale Indische blijversgroep was altijd gezien als een belangrijke factor in het veiligstellen van het koloniale gezag – een buffer tegen inheemse nationalistische groeperingen. De angst bestond dat een anti-koloniale Indo-Europese groep, vanwege hun sterke band met Indië, wellicht met deze nationalistena zou sympathiseren.⁸³

Hoewel de regering niet van plan was zijn beleid ten opzichte van de Indo-Europeanen te wijzigen, moest de groep het gevoel krijgen dat er aan hun wensen tegemoet gekomen werd. De oplossing was de omstreden plannen omtrent de verlofregeling niet door te laten gaan en de regeling zelfs te versoepelen. In plaats van 475 gulden werd het minimumsalaris voor ambtenaren op f350,- en voor militairen op f300,- gezet. De bepaling dat men relaties moest hebben in Nederland werd verworpen. Samen met de belofte het totokbastion van de marine toegankelijker te maken voor Indo-Europeanen zorgden deze concessies ervoor dat het IEV weer milder tegenover de regering stond – ondanks dat er aan hun feitelijke probleem weinig was veranderd.⁸⁴

Het bovenstaande toont aan dat de verlofregeling ook in de blijversgroep van groot belang werd geacht, zelfs al hadden zij verder geen band met Nederland. Wat dit extra illustreert is dat *De Indische Verlofganger*, het verenigingsblad van de Vereniging van Indische Verlofgangers, tevens verenigingsblad was van de Nederlandse afdeling van het IEV.

Maar het best vat *Onze Courant* het belang van het verlof voor de Indo-Europese groep samen: 'De Indo-Europeaan beschouwt het buitenlandsch verlof als een recht, als een onmisbare behoefte voor zich en zijn nakomelingen.'⁸⁵

⁷⁸ Ibidem, p.83 Meijer wijst erop dat veel Indo's niet genoeg rekening hielden met het feit dat de hoge salariëring van totoks ook te maken had met hun academische opleiding, die veel Indo's niet hadden gevolgd.

⁷⁹ Ibidem p. 117

⁸⁰ Dit was f225,- meer dan in 1929: daar nam men in rekenmodellen f250,- als minimum. Zie *De Indische Verlofganger*, 27-12-1929, p. 366

⁸¹ Dit parlement was eerder een forum. Het had geen wetgevende of uitvoerende macht en diende vooral als platform voor Indische meningen.

⁸² Meijer, 167

⁸³ Ibidem, 171

⁸⁴ Ibidem 172-173

⁸⁵ Geciteerd bij Meijer, p. 165

In dit eerste deel heb ik een beeld van de verschillende achtergronden van verlofgangers geschetst. Maar ondanks de onderlinge verschillen kregen verlofgangers tijdens hun verblijf in Europa vaak met soortgelijke problemen te maken. Wat deze problemen waren, en welke instanties verlofgangers daarin bijstonden, zal ik in het volgende deel uiteenzetten: van hun eerste reisdag tot hun uiteindelijke vestiging in een Nederlandse gemeente.

Het verlof begint

Als er eenmaal toestemming tot verlof was verleend, moest men zo snel mogelijk passage boeken op een zogenaamde ‘mailboot’ van één van de twee maatschappijen die een lijndienst op Indië onderhielden: de Stoomvaart Maatschappij Nederland (“de Nederland” in de volksmond) of de N.V. Rotterdamsche Lloyd (“de Lloyd”). De keuze tussen twee maatschappijen hing van een aantal factoren af. Het ambtenarenvervoer werd door de Nederlandse regering zo eerlijk mogelijk over beide maatschappijen verdeeld. Lagere ambtenaren zullen zich hebben neergelegd bij de maatschappij die zij toegewezen kregen. Hogere ambtenaren hadden meer de kans, als zij dit wensten, een voorkeur voor een bepaalde maatschappij of zelfs een bepaald schip te laten gelden. In het bedrijfsleven was de keuze vrijer, hoewel ook hier bepaalde afspraken kunnen hebben gegolden tussen een bedrijf en één van de twee maatschappijen.⁸⁶ Desondanks zorgde de concurrentie tussen de maatschappijen om de passagiers die zelf kozen – vanaf de jaren twintig voor een gedeelte van de reis toeristen⁸⁷ – voor een toename van luxe en verbetering van de service op de schepen.⁸⁸

Was de datum van de reis eenmaal bekend, dan werd het zaak voorbereidingen te treffen voor de vendutie. Dit was het bij opbod verkopen van het huisraad. Ambtenaren en particulieren werden na hun verlof vaak overgeplaatst, betrokken daar een nieuw huis en kochten een nieuwe inboedel – vaak op een andere vendutie. Dit was praktischer en goedkoper dan meubels op te slaan of mee te nemen. Om die reden werd aangeraden alleen beddengoed en tafelzilver mee te nemen, plus één zit-of ligstoel, die tijdens de reis als dekstoel kon dienen.⁸⁹

Een vendutie was – althans, in de provincie - vaak meer een sociale ontmoetingsplaats dan een serieuze veiling. ‘Er wordt flink geboden, zeer flink, want men wil de vertrekkenden aan een ruime uitgaanskas helpen. (...) Er werd gekocht uit behoefte, uit collegialiteit, uit prestige, uit plezier, uit onbekommerde vrolijkheid.’⁹⁰ *In de godin die wacht*, een roman van Augusta de Wit uit het begin van de twintigste eeuw, geven meerdere personages commentaar op een vendutie:

‘Is er dan zoveel moois te koop?’ vroeg hij. ‘Eh, nee! Choufester de Marre, hij arm, kassian! Om hem te helpen tòch’, antwoordde de dikkert. (...) ‘We komen wat laat’, zei Mr. Oldenzeel (...) ‘Maar het is toch maar ‘pour la frime’ –of je nou een kast koopt of een flesch zuurtjes, je geeft er hetzelfde voor...’⁹¹

Op de vendutie volgde de reis naar de haven van Batavia, Tandjong Priok. Het afduwen, het ritueel van het wegbrengen naar de boot, was ook een vrolijke gebeurtenis. ‘In feite was er een soort staande receptie op Tandjong Priok.’⁹² Ook Alberts beschrijft een vrolijke boel:

Boze tongen hebben beweerd dat de belangstelling van de grote toeloop der wegbrengers of afhalers voornamelijk was gericht op het buffet van de conversatiezaal. (...) Aan het scheepsbuffet was iets te krijgen dat in alle sociëteiten van het voormalige Nederlands-Indië ontbrak: bier uit het vat.’⁹³

Ook hoefde men niet treurig te zijn dat men zijn kennissen en dierbaren 6 jaar niet zou zien, zoals bij de reis van Nederland naar Indië wel het geval was.

Niet zelden [was] het tegendeel het geval, zeker in de particuliere sector. Ondergeschikten brachten een superieur weg in de blijde zekerheid dat ze hem minstens een half jaar niet zouden zien of horen. Misschien wel nooit meer.’⁹⁴

⁸⁶ A. Alberts, *Per mailboot naar de oost. Reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940*. Bussum 1979, p. 17-19

⁸⁷ Idem, p. 28-29.

⁸⁸ Kamerbeek e.a., *Indië in Den Haag. Portret van een verlofganger*, Den Haag 1982, p.9

⁸⁹ *Handboek voor Verlofgangers van de Vereniging van Indische Verlofgangers*, Den Haag, 1937-1938, p. 21

⁹⁰ Alberts, 94-95

⁹¹ Augusta de Wit, *De godin die wacht*, Schoorl 1989 (herdruk), p. 61-63

⁹² Alberts, p. 95

⁹³ Alberts, p. 93

Daarna kwam de bootreis. Voor de trekkers was deze reis minder spannend dan de reis die zij jaren eerder hadden gemaakt. Alleen de blijvers konden zich vergapen aan de inrichting van de ‘drijvende paleizen’⁹⁵ waarop ze zich bevonden. Althans, als zij 1^e of 2^e klasse reisden; de 3^e en 4^e klas waren eenvoudig.

Een belangrijk deel van de dagindeling op mailboten werd bepaald door de maaltijden: het ontbijt, de elf uur bouillon, het dejeuner, de middagthee en ’s avonds het formele diner. Tijdens het diner zat men 3 weken lang met dezelfde mensen aan tafel. De bediening (en de andere service) werd verzorgd door veelal Mandoerese djongossen.⁹⁶ Als er kinderen waren, hielden baboes zich veelal met hun verzorging bezig.⁹⁷ Als een familie geen eigen baboe had, kon men er voor de reis een in dienst nemen: een zogenaamde ‘zeebaboe’.⁹⁸ De volwassenen werden vermaakt met activiteiten als zwemmen en dektennis; ’s avonds waren er lezingen, muziek of dansfeesten.⁹⁹

Coen van der Veer citeert in het nawoord bij *Zoutwaterliefde* het boekje *Selamat djalan*, dat in 1980 in ter gelegenheid van een tentoonstelling van het Maritiem Museum ‘Prins Hendrik’ verscheen en de sfeer op de mailboot als volgt typeert:

*De sfeer aan boord van de passagiersschepen was veelal prettig. In de eerste plaats was er de rust, de complete ontspanning door de afwezigheid van het land met al zijn problemen. (...) Het gevoel van ontspanning werd bevorderd door de mogelijkheid te ‘relaxen’.*¹⁰⁰

Aan boord S.S. Oranje, 1929. Oorspronkelijk bijschrift: "Dolce far niente a/b S.S. Tjerimai, 17-8-1929. V.r.n.l. Hr. De Haas, mw. V.d. Putten, mw. Neuendorff, Fiet en Nic Schönherr, (staand) hr. Tan, hr. Neuendorff, hr. Tjiook, hr. V.d. Putten. De kinderen v.l.n.r.: Mauk en Pim v.d. Putten, Paul en Chrisje Schönherr." Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

⁹⁴ Ibidem, p. 94

⁹⁵ Melis Stoke, *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot*. Leiden 2006, achterflap.

⁹⁶ Zie Kamerbeek e.a., p. 9

⁹⁷ Alberts, p. 75

⁹⁸ *Handboek*, p. 23 en Alberts, p. 75

⁹⁹ Kamerbeek e.a., p. 9

¹⁰⁰ Coen van 't Veer, "Nawoord *Zoutwaterliefde*", in Melis Stoke, *Zoutwaterliefde*, p. 205

In *Zoutwaterliefde* typeert Melis Stoke deze sfeer overigens niet als ‘relaxt’, maar als een kwelling:

*Wanneer de passagiers van een mailboot beu zijn van de flauwe spelletjes, overstuur van gekibbel, geprikkeld door afgunst, overvoeding en baldadigheid, dan stellen zij hun kinderen enige uren in de gelegenheid diezelfde gevoelens op te doen gedurende enige morgenuren en dat heet het kinderfeest.*¹⁰¹

Een haven waar naar werd uitgezien, was die van Port Said. ‘Het warenhuis van Simon Artzt was internationaal beroemd. Het werd veel bezocht door de passagiers van de mailboten, die in de belastingvrije haven een paar uur de gelegenheid kregen om aan wal te gaan.’¹⁰²

Port Said was ook een teken dat de reis zijn einde naderde. Een paar dagen later arriveerde het schip in Genua (de Nederland), of Marseille (de Lloyd). De passagiers hadden daar de mogelijkheid om van boord te gaan en kennis te maken met een fenomeen dat zelfs voor sommige trekkers nieuw kon zijn: de boottrein.

Dit vervoermiddel kent een betrekkelijk korte geschiedenis, volgens A. Alberts, want pas in 1926 (Nederland) en 1927 (Lloyd) kwam de dienstregeling met de directies van de maatschappijen helmaal rond.¹⁰³ De ‘Lloyd Rapide’, reed via Marseille, Lyon en Parijs, Brussel, Antwerpen en Rotterdam naar Den Haag. Het speciale voordeel van de ‘Rapide’ was, dat passagiers de mogelijkheid hadden een paar uur in Parijs uit te stappen. De ‘Nederland Express’ reed van Genua, Milaan, Basel, Keulen en Utrecht naar Den Haag ‘waarbij het fraaie Zwitsersche traject bij dag wordt afgelegd.’¹⁰⁴ Dit was één van de voordelen van de boottrein: het gaf de verlofgangers de kans direct bij aankomst al iets van Europa te zien. Daarnaast was het traject snel, en het reizen comfortabel: ‘de trein was immers onderdeel van een reis, die wat betrouwbaarheid, comfort en stiptheid (...) op het hoogste niveau stond.’¹⁰⁵ Men *hoefde* niet met de trein te reizen; het was mogelijk om op de boot te blijven tot Amsterdam of Rotterdam, maar veel mensen waren, naast het feit dat ze de afwisseling van de trein prettig vonden na de bootreis, bang voor zeeziekte op het laatste stuk vaart: ‘men [was] (...) beducht voor de golf van Biskaje, waar het danig kon spoken.’ En, ook belangrijk: ‘In elk geval werd de reis met acht dagen bekort.’¹⁰⁶

Aankomst in Nederland

En dan het moment waarop een aantal verlofgangers zich al jaren verheugde. De aankomst in ‘patria’.

Voor sommigen was een eerste verlof een lang verwacht thuiskomen; voor anderen was het, ondanks de speciale positie die Nederland in hun leven innam, de kennismaking met een vreemd land. De NRC verwoordde het probleem als volgt: ‘Men moet iets afweten van verlofgangers...leed, ja zeker, geleden door in Indië geboren en, wien Nederland volkomen vreemd is, maar geleden óók door van Nederland vervreemden, die lange jaren “in den rimboe” leefden, ver weg van de ingewikkeldheden van het Westersche leven(...)’¹⁰⁷

Dit kon voor gedesorienteerde reizigers ongunstige financiële gevolgen hebben. In het hoofdstuk over Indische Nederlanders van haar boek *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw*, geeft Annemarie Cottaar hier een treffend voorbeeld van. Zij citeert Herman Meijer, die in 1930 als kind voor het eerst met zijn ouders met verlof naar Nederland kwam. Ook voor zijn ouders was dit het eerste bezoek aan Nederland. Over hun aankomst in Den Haag vertelt hij: ‘Er

¹⁰¹ Melis Stoke, *Zoutwaterliefde*, p. 113

¹⁰² Kamerbeek e.a., p. 8

¹⁰³ Alberts, p. 20. Kamerbeek e.a., p. 9

¹⁰⁴ *Handboek*, p. 35

¹⁰⁵ Alberts, p. 21

¹⁰⁶ Kamerbeek e.a., p. 9

¹⁰⁷ “Handboek voor verlofgangers”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8-7-1926

stonden (...) mensen te wachten met borden. Pa viel in handen van een man die ons naar Des Indes bracht. Wist pa veel. Moet je je voorstellen, we kwamen zo uit de bossen, mijn broer en ik. We keken onze ogen uit. Twee dagen later kwam tante Jo en vertelde dat zo'n hotel veel te duur voor ons was en dat we er zo snel mogelijk weg moesten.¹⁰⁸

Familie Meijer was, zoals de NRC al beschreef, niet de enige die met problemen kampte. Ook *Het Vaderland* van 6 mei 1925 schrijft over verlofgangers: 'Een feit is, dat er werkelijk verschillende zaken bestaan, die zich op de exploitatie van Indische verlofgangers toelagen, en voor wie vooral de pas aangekomenen dankbare objecten zijn. Ten minste wanneer zij steun en voorlichting missen.'¹⁰⁹

Ook de 'Wegwijzer', een voorlichtingsgids uitgegeven door het Katholiek Indisch Bureau, meende: 'Het feit hunner vestiging op zichzelf reeds, stelt (...)verlofgangers voor moeilijkheden (...).

Verlofgangers, die nog nooit in het Moederland zijn geweest, [vallen] vaak reeds voor hun aankomst in handen van lieden, die van hun goed vertrouwen misbruik maken, om zich te bevoordelen(...).'

Dit laatste werd geschreven in 1939. Zoals in latere voorbeelden nog zal blijken, zijn problemen als deze dus nooit helemaal verdwenen. Dat ze bleven voortbestaan wekte echter al in 1925 de verbazing van *Het Vaderland*. In het artikel van 6 mei vervolgt zij: 'En toch is het voor allen zoo gemakkelijk zich dien steun en voorlichting te verschaffen, nl. door onmiddellijk na aankomst of reeds eerder op te geven voor het lidmaatschap der Vereeniging van Indische Verlofgangers.'¹¹¹ Ook de NRC was erg te spreken over deze vereniging, kortweg V.v.I.V. genoemd. Volgens haar was de verlofganger dankzij de V.v.I.V. niet langer een 'vreemdeling in eigen vader- (of - moeder) land, soms een vogelvrij verklaarde, ten prooi aan de listen van een zekere categorie van nijveren, die de argeloosheid en gedesoriënteerdheid van den met verlof hier toevenden Indischman exploiteerden.'¹¹²

Praktische hulp

De Vereniging van Indische Verlofgangers, waaraan deze krantenartikelen refereren, werd opgericht op dertig december 1919. In het jubileumnummer van het verenigingsblad, *De Indische Verlofganger*, dat op 27 december 1929 verscheen, zetten zij trots uiteen hoe de vereniging ontstaan is:

*De Vereeniging van Indische Verlofgangers is op 30 December 1919 onder groote belangstelling opgericht, op een voorstel door den tegenwoordigen secretaris der Vereeniging (...)om de gevolgen der kwestie der z.g. "gestrande" verlofgangers, der oorlogsjaren 1917-1918, in het algemeen te overzien en door aaneensluiting der belangen, een oplossing voor de ontstaane nooden onder verschillende categorieën van verlofgangers te verkrijgen.*¹¹³

In het vervolg van dit artikel gaat de *Indische Verlofganger* ook door op de kwestie, die in de bovenstaande krantenartikelen werd aangesproken: de financiële toestand van verlofgangers. De meeste activiteiten van de vereniging hadden tot doel ervoor te zorgen dat verlofgangers niet in geldnood zouden raken. En ook bij de oprichting van de V.v.I.V. speelden deze belangen een rol:

Gedurende den grooten oorlog, vooral na 1917, toen met de duikbotenoorlog zonder genade begonnen werd, braken er inderdaad voor menig verlofganger in Holland nare tijden aan. (...) Vele verlofgangers durfden, aangezien de gevaren aan de overtocht verbonden groot waren, niet weg. Anderen konden geen passage krijgen. Talrijke verlofgangers hadden hun verloftijd met maanden, sommigen met meer dan een jaar overschreden. Vóór de wapenstilstand was er royaal met geld omgesprongen, toen de vrede echter in zicht was, sloeg dat om en werd men uiterst zuinig met het gevolg, dat menig

¹⁰⁸ Annemarie Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw*. Zwolle, 1998, p. 92.

¹⁰⁹ "Strubbelingen van verlofgangers", *Het Vaderland*, 6-5-1925

¹¹⁰ P.J.F.J. Schnebbelié, *Wegwijzer voor Katholieken, die voornemens zijn naar Indië te vertrekken en voor hen die van Indië naar Holland komen*, 's-Gravenhage 1939, p. 395-396

¹¹¹ "Strubbelingen van verlofgangers", *Het Vaderland*, 6-5-1925

¹¹² Zie NRC, 8-7-1926

¹¹³ "Vereeniging van Indische Verlofgangers 1919-1929". *De Indische Verlofganger*, jrg. 1929-1930, p. 361

verlofganger zijn verlof in Nederland verder in kommervolle omstandigheden doorbracht. (...) Intusschen hadden ook diensttijd en promotie stilgestaan, met als gevolg uitstel van periodieke verhoogingen en van het tijdstip van pensioen. Men zag echter in, dat verbetering voor slechts een enkele categorie ambtenaren uitgesloten was, van daar, dat door den heer van Geuns, met medewerking van eenige andere verlofgangers (...) het voorstel werd gedaan om een Vereeniging van Indische Verlofgangers in het leven te roepen. Er was voor het eerste bestuur der Vereeniging (...) dus onmiddellijk werk aan de winkel.¹¹⁴

Al in 1920 beschreef het bestuur van de V.v.I.V. gedetailleerd voor welke praktische problemen een verlofganger kwam te staan in een ingezonden artikel aan het *Koloniaal Weekblad*:

Bij de beoordeling van een en ander vergelijkte men niet de verlofsinkomsten van den Indischen ambtenaar met de inkomsten waarvan hij, die altijd in Nederland gevestigd was, op bescheiden voet levende kan rondkomen. Immers, het is een algemeen bekend (...) feit, dat de Indische verlofganger en zelfs de oud-Indischman, ontwend als zij zijn aan de Nederlandse levenswijze, hier duurder leven en moeilijker kunnen rondkomen dan diegenen, die hun gansche leven hier hebben doorgebracht (...) Vooral de Indische verlofganger wordt in de meeste plaatsen gewoonweg "geuild", zonder dat hij bij machte is zich hiertegen noemenswaardig te verzetten. Immers, hij moet zich en zijn gezin kleden en voeden, en wat vooral ook gewicht in de schaal legt: hij moet een dak boven het hoofd hebben en van zijn verlofstraktement mede de zware rijks – en gemeentebelastingen opbrengen. Hij heeft géén keus ten opzichte van zijn onderdak, hij heeft niet den tijd om rustig uit te kijken, hij moet onderdak hebben, onmiddellijk na aankomst... met al de gevolgen van dien. (...) Bezit hij eenige middelen, dan gelukt het hem een enkele maal met den huur der woning het meubilair over te nemen, waardoor hij wellicht voor al te groot nadeel gevrijwaard blijft; bezit hij die niet, dan is hij verplicht gemeubileerde kamers te huren met of zonder pension en daarvoor de exorbitante prijzen van den huidigen tijd te betalen.¹¹⁵

Ook *Het Vaderland* schetste in 1925 een droef beeld van het verlofgangersbestaan:

Met de hoogste verwachtingen en de mooiste plannen komen de gezinnen uit Insulinde hierheen, doch zij krijgen voor hun dure geld meestal zorgen en verdriet en menigeen zegent het oogenblik, waarop hij weer aan bord van het schip is, dat hij met zoo 'n graagte op de Hollandsche ree verliet. Huiszorgen, bedieningszorgen, kinderezorgen vreten aan het genot van den verlofganger en van de genietingen, welke hij zich voorstelde van buitenlandsche reis, opera, comedie, concert, allerlei geestelijke ontspanning, komt niets in.

Als voorbeeld noemt het artikel een gezin met vier kinderen dat gedurende zes maanden in Nederland 11.800 gulden uitgaf:

Waarvan f 1800,- aan ingekochten artikelen, de rest ging weg in het huishouden en het eenig genoeg dat men zich veroorloofde was het tweemaalig bezoek aan een bioscoop! (...) De laatste dag van hun verblijf in Holland werd nog vlug even besteed om het Mauritshuis en het Vredespaleis te bezichtigen, aangezien zij niet naar Indië terug wilden keeren, zonder daar geweest te zijn.¹¹⁶

Ook D. van Geuns, secretaris van de V.v.I.V., vestigde in de *Indische Verlofganger* regelmatig de aandacht op het probleem:

Is de Indische verlofganger wantrouwig? Ja. Heeft hij er redenen voor? Ja. EEN PAAR VOORBEELDEN: Men huurt een gemeubileerd benedenhuis. (...) Men heeft gehuurd met inbegrip van servies en keukengereedschap. Als de vrouw des huizes wil koken, bemerkt ze, dat geen enkele pot of pan te gebruiken is. (...) Bij een ander blijkt, als men wil stoken, dat de kachel van binnen geheel defect is. De huur wil men gaarne ontvangen, liefst vooruit, maar dat de eigenaar dan ook zorge, dat het meubilair in orde is! De winst is toch al hoog genoeg! Een ander voorbeeld. Een dame abonneert zich op aanraden van den kapper voor knippen en verven. Na een paar keer de bewerking gedaan te hebben, zegt deze geen tijd te hebben, en als hij wel tijd heeft voor knippen, wil hij daarvoor afzonderlijk betaald worden want dat was niet in het abonnement begrepen! Zou men dan niet wantrouwig worden? Het is alsof sommige zaken menen, dat ze van

¹¹⁴ ibidem

¹¹⁵ "Memorie van Toelichting bij het verzoekschrift van de Vereeniging van Indische Verlofgangers, gedagteekend 23 Februari 1920". *Koloniaal Weekblad*, no. 9, 1920, p. 14

¹¹⁶ "Een Tehuis voor den Indischen Verlofganger, onmisbaar voor een land als het onze", *Het Vaderland*, 14-11-1925

*Indische mensen, zooveel als ze kunnen, moeten halen. Verlofgangers komt met uw klachten bij mij! Ik kan u dan tegen zulke lieden waarschuwen. Er zijn in Den Haag ook nog wel soliede zaken, die u niet afzetten.*¹¹⁷

Om al deze problemen tegen te gaan, ontwikkelde de V.v.I.V. diensten die tot doel hadden het leven van de verlofganger te vergemakkelijken. Als men op tijd lid werd van de vereniging gebeurde dit al vóór het begin van de reis, namelijk met de toezending van het *Handboek voor Verlofgangers*. Dit boek bevatte alle praktische informatie die nodig was om het verblijf, de heen – en terugreis zorgvuldig te plannen. Het *Handboek* voor 1937-1938, waaruit ik hoofdzakelijk citeer, begint na het voorwoord met het opnoemen van twaalf redenen waarom het nuttig is lid te worden van de V.v.I.V.:

1. Omdat de Vereeniging de belangen der Verlofgangers in den ruimsten zin van het woord behartigt.
2. de Vereeniging steeds op de bres staat als de Regeering nieuwe bezuinigingsplannen ten koste van Verlofgangers of Wachtgelders overweegt.
3. het Informatiebureau zich gaarne belast met zaken, die de Verlofgangers met het Departement van Koloniën hebben te regelen.
4. de Verlofgangers, na voorafgaande kennisgeving aan den Secretaris, te Amsterdam en Rotterdam van boord of te 's-Gravenhage van de trein afgehaald kunnen worden en alleen eigen reiskosten voor rekening van de betrokkenen komen.
5. het Informatiebureau een uitgebreide lijst heeft van door Verlofgangers aanbevolen pensions en gemeubileerde étages.
6. de beheerder van het informatiebureau gaarne behulpzaam is bij het zoeken van *scholen* voor de kinderen van Verlofgangers en ook, door zijn kennis van onderwijszaken, in gelegenheid is dienaangaande *goeden* raad te geven.
7. het Belastingbureau de Vereeniging den Verlofganger behoedt voor menige teleurstelling gedurende, en ook na zijn verloftijd.
8. aan de Vereeniging een rechtsgeleerd adviseur verbonden is, die den leden, op vertoon van lidmaatschapskaart, gratis advies geeft.
9. de beheerder van het Informatiebureau te allen tijde bereid is om door Verlofgangers hier achtergelaten vrouw en kinderen bij voorkomende gelegenheden met raad en daad bij te staan.
10. Het Informatiebureau eveneens eene groote lijst bezit van *aanbevolen* personen, die kinderen in huis willen nemen, de meeste niet alleen *met toezicht op* maar, zoo nodig, ook *met hulp bij studie*.
11. de leden het Officieel Orgaan “*De Indische Verlofganger*” en het “*Handboek voor Verlofgangers*” gratis ontvangen.
12. de Vereeniging voor haar leden een volledig kaartensysteem der adressen van verlofgangers en gepensioneerden beschikbaar heeft.¹¹⁸

Wat kon de Vereniging bij aankomst voor een lid betekenen? Wie afgehaald werd door familie kon hen mededelen dat ze verschillende mogelijkheden hadden dit te doen. Allereerst kwam het voor dat men zijn familie tegemoet reisde, en dus het laatste stuk met de boot naar Amsterdam gezamenlijk aflegde: dit kostte vanaf Genua f 160,- of 110,-, vanaf Southampton f 35,- of f 25,-.¹¹⁹ Voor wie het makkelijker was naar Brussel of Antwerpen te reizen kon de adressen voor kaartverkoop aldaar in het *Handboek* opzoeken.¹²⁰ Afhalers in Amsterdam werd erop gewezen dat het betreden van het kade een kwartje kostte, in Rotterdam was dit gratis. Verder werd men erop attent gemaakt dat de boottrein uit Marseille niet altijd op hetzelfde de perron in Den Haag aankwam. Werd men niet afgehaald door familie, dan kon men gebruik maken van de afhaaldienst van de V.v.I.V, wier vertegenwoordiger te herkennen was aan het verenigingsinsigne en het feit dat hij *De Indische Verlofganger* bij zich droeg. (Het *Handboek* waarschuwde nadrukkelijk voor

¹¹⁷ “Is de Indische verlofganger wantrouwig?” in *De Indische Verlofganger*, november 1927, p. 123

¹¹⁸ *Handboek voor Verlofgangers van de Vereeniging van Indische Verlofgangers*. Den Haag, 1937-1938 p. 7

¹¹⁹ Ibidem p. 35

¹²⁰ Ibidem p. 29

‘vertegenwoordigers’ zonder insigne.¹²¹) Deze vertegenwoordiger bracht de passagiers dan in auto’s van de vereniging naar de, via de vereniging, gereserveerde accommodatie. Het *Handboek* raadde de verlofgangers aan eerst naar een hotel te gaan, om hen de gelegenheid te geven rustig rond te kijken en na te denken waar men zich wilde vestigen. Een andere reden om een hotel te nemen zou kunnen zijn, dat verlofgangers zich binnen 48 uur na aankomst op het ministerie van Koloniën moesten inschrijven om hun verlofstraktement te ontvangen.¹²² Het was voor diegene die zich moest inschrijven dus gunstig om in die tijd in de buurt van Den Haag te blijven, en niet eerst door te reizen. Om verlofgangers de gelegenheid te geven langer naar onderdak te zoeken en zich niet zo kort na aankomst al op een pension of huis te moeten vastleggen, bood de vereniging de gelegenheid tijdelijk het verenigingsadres op te geven als het adres waarop het verlofstraktement te ontvangen.¹²³ Ook gaf het *Handboek* een beschrijving van de diensten van het Secretariaat/Informatiebureau en het Belastingbureau:

Het secretariaat blijft voortdurend de toevlucht van de verlofgangers, bij behoefte aan voorlichting of hulp op de meest uiteenlopende gebieden. Als altijd werd onze voorlichting gevraagd voor de opvoeding der kinderen. Maar ook werd onze tussenkomst ingeroepen voor het opsporen van familieleden van een overleden Indischman, dan voor het verkrijgen van plaatsen voor een internationalen voetbalwedstrijd; of men wenschte te weten welke rechten diploma’s van buitenlandsche scholen gaven voor het verder studeren aan Nederlandsche universiteiten (...). Van de voornaamste gemeenten zijn de schoolgeldverordeningen op ons kantoor aanwezig. Ook beschikt de Vereeniging over talrijke gegevens betreffende particuliere schoolinrichtingen en heeft zij een uitgebreide lijst van goede pensions.¹²⁴

En over het Belastingbureau:

Sluit U aan bij het Belasting-Bureau onzer Vereeniging en laat elke belastingaangelegenheid door dat bureau afdoen. (...) Een groot voordeel van het Belasting-Bureau is, dat men zijn belasting per maand kan afbetalen. (...) Men is dan gevrijwaard om bij vertrek, soms op ’t laatste nippertje, een aanslagbiljet te krijgen met “vriendelijk” verzoek de belasting ineens te betalen. De administratiekosten van het bureau zijn zeer gering. Een Verlofganger aangesloten bij het Belasting-Bureau die b.v. ± f 20.- per maand belasting moet betalen, wordt 60 ct. aan administratiekosten in rekening gebracht(...). Voor dit luttele maandelijkse bedrag is hij vrij van alle soesah. (...) Velen van hen, die zich niet aansloten, [kwamen] even voor hun vertrek, soms tot hun niet geringe consternatie, voor vrij hooge belasting-“rekening” te staan en dan natuurlijk met een leegen buidel.¹²⁵

Ook voor het doen van de dagelijkse inkopen had het *Handboek* nog een wenk:

Koopt steeds bij goed bekend staande firma’s. Wendt U bij voorkeur tot adverteerders in dit Handboekje en het orgaan der Vereeniging “De Indische Verlofganger”.¹²⁶ Op verzoek van het Ministerie van Koloniën, afd. B. wordt steeds in het Orgaan der Vereeniging de volgende waarschuwing geplaatst: “Koopt geen kleedingstoffen of huishoudgoed aan de deur en leent geen geld op goederen, die U in onderpand door kooplieden achtergelaten worden.”¹²⁷

Als een verlofganger echt op safe wilde spelen, dan kon het verenigingsblad hem hierbij dus behulpzaam zijn. Vanaf 1924 tot en met 1939 had het blad ongeveer dezelfde indeling. De artikelen stonden in het midden, en werden op iedere bladzijde omlijst met advertenties. Verder vond men op de voorpagina de belangrijkste nieuwsberichten. Dit kon zowel wereldnieuws zijn als verenigingsnieuws. Hierbij ging het niet alleen om nieuws van de V.v.I.V., maar ook om de Pensioenbond van Indische Ambtenaren, Het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers-Genootschap en, zoals eerder vermeld, de Nederlandse afdeling van het Indo-Europees Verbond. Op de tweede pagina stond het “Damespraatje”, met onderwerpen als mode, roddel en reizen. Op de volgende

¹²¹ Ibidem p.25

¹²² Ibidem p.51

¹²³ Idem, p.51

¹²⁴ *Handboek voor verlofgangers*, p. 13

¹²⁵ Ibidem, p. 53-54

¹²⁶ Ibidem, p. 54

¹²⁷ Ibidem, p. 68

bladzijden vond men reisnieuws, een kunstrubriek, een bioscoopagenda, beursnieuws, familieberichten (waar men het verloven, ondertrouwen, trouwen, kinderen krijgen en overlijden van kennissen uit Indië kon volgen), en nieuwe adressen. Ook werd vermeld wie ‘voor den Indischen dienst bestemd’¹²⁸ was, met verlof kwam of met pensioen ging. Daarnaast waren er nog nieuwsberichten: ‘Nieuws in Zakformaat’, dat bestond uit kleine berichtjes uit het wereldnieuws, en ‘Uit Moederland en Koloniën’, dat zich specialiseerde in Nederlands-Indisch nieuws. Tenslotte waren er nog de historische artikelen en opiniestukken. S. Kalff beschreef voor verlofgangers interessante geschiedenis. Deze artikelen ook regelmatig door andere kranten aanbevolen.¹²⁹ A. van der Boon verzorgde onder zijn initialen ‘v.d. B.’ herhaaldelijk opiniestukken. Het meest aangehaald in geschiedschrijving over verlofgangers zijn de stukken die Melis Stoke onder de titel ‘Indisch leven in de Residentie’ schreef. Herman Salomonson, die zich achter deze naam verborg, wordt het meest geassocieerd met de Java Bode, zijn rijmkronieken en (soms) zijn romans, maar ook voor de *Indische Verlofganger* beschreef hij meer dan twee jaar lang Haags-Indisch leven. Deze stukken geven ook nu nog uitzonderlijk veel inzicht in de beleveniswereld van verlofgangers, daarom zal ik er ook regelmatig uit citeren.

De publicaties van de V.v.I.V., zowel het *Handboek* als de *Indische Verlofganger*, hadden een grote naamsbekendheid. Het *Handboek* lag op alle mailboten ter inzage en de *Indische Verlofganger* was zelfs te koop in Parijs, waar verlofgangers graag een deel van hun vakantie doorbrachten¹³⁰ (of minstens een paar uur doorbrachten voordat zij hun reis vervolgden per boortrein).

Ook andere bronnen waren zeer over de vereniging te spreken. ‘Wij spreken de hoop uit, dat de V.v.I.V., die in eene waarlijk gevoelde behoefte voorziet, moge groeien en bloeien’, was de mening van de redactie van het *Post en Telegraafnieuws*, die de *Indische Verlofganger* regelmatig afdruckte.¹³¹ ‘Vrijwel alle Indische bonden sporen leden (...) aan, lid te worden,’¹³² meldde *Het Vaderland*. Voor het jubileumnummer van de *Indische Verlofganger* van 1929 schreven een groot aantal hoogwaardigheidsbekleders, waaronder de minister van Koloniën De Graaff, lovende woorden over de vereniging.

Ook de NRC prees de vereniging: ‘[zij] effende voor den in Nederland vacantie houdenden ambtenaar of particulier uit Indië de paden van het dagelijksche leven’, aldus de krant. Maar vooral het *Handboek* viel in de smaak: de krant noemde het ‘een ware uitkomst (...) een onmisbare vraagbaak en een soort van tooverboek, dat (...) leert hoe men met verlof kan zijn, en zich toch gelukkig voelen.’¹³³

De V.v.I.V. was niet de enige vereniging die zich voor Indischgasten inzette. Zij verwees ook naar de Vereniging ‘Oost en West’. Deze vereniging was al in 1899 ontstaan na de Indische tentoonstelling in Amsterdam van een jaar eerder. De opzet van deze vereniging was iets anders: ‘Oost en West’ had tot doel om de band tussen Nederland en Indië te versterken door het verstrekken van informatie over Indië. ‘Oost en West’ had hiervoor een eigen informatiebureau. Een ander bureau hield zich specifiek bezig met het mogelijk maken van studie in Nederland; zij hielp ouders gratis met zoeken naar scholen en opleidingen, kosthuizen of internaten voor kinderen en het beheren van studiegelden. ‘Oost en West’ onderhield ook een Indische galerie annex restaurant, ‘Boeatan’, en een ‘Tehuis voor Indische Studenten’. Daarnaast zette de vereniging zich in voor meegekomen Indonesische bedienden: zo onderhield een bestuurslid de ontmoetingsplaats voor Indische bedienden, ‘Soedikampir’, en stichtte de Vereniging in 1919, met hulp van het Ministerie van Koloniën, ‘Persingahan’, een tehuis voor Indonesische bedienden. Hier kon uit Indië meegekomen

¹²⁸ Zie bijvoorbeeld *De Indische Verlofganger*, jrg 1929-1930, p. 376

¹²⁹ Zie bijvoorbeeld de NRC, 18-12-1928, of *Het Vaderland*, 10-12-1929, onder het kopje “Weekbladen”.

¹³⁰ Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang, Den Haag 1919-1940*, Zwolle 2002, p.61

¹³¹ Zie bijvoorbeeld *De Indische Verlofganger*, jrg. 1925-1926, p. 470

¹³² Zie “Strubbelingen van verlofgangers”, in: *Het Vaderland*, 6-5-1925

¹³³ ¹³³ “Handboek voor verlofgangers”, *NR C*, 8-7-1926

personeel een onderdak vinden als het niet meer bij een Nederlandse familie wilde blijven of werd ontslagen. De vereniging zelf en de projecten die de vereniging had gesticht bevonden zich in Den Haag.¹³⁴

Daarnaast bestond er nog het Katholiek Indisch Bureau die een eigen ‘Wegwijzer’ uitbracht. Deze publicatie leek op het *Handboek* van de V.v.I.V., maar richtte zich uitsluitend op een katholiek publiek.¹³⁵

Ondanks alle aanwezige informatie bleven er verlofgangers die in de problemen kwamen. D. van Geuns, secretaris van de vereniging en voorzitter van het informatiebureau, schreef na wéér een geval van afzetterij in de *Indische Verlofganger*:

*Wordt gij dan nooit wijzer, moeten wij U dan nog meer waarschuwen! Zeg en schrijf ik niet voortdurend, dat men van mijn naam misbruik maakt. Zeggen mijn vrouw en ik u niet telkens weer: “Vertrouwt hen niet, die zeggen uit mijn naam te komen!”*¹³⁶

Ook maakten niet alle verlofgangers van de verenigingen gebruik. *Het Vaderland* meldde in 1925 over de V.v.I.V.:

*Toch zijn er nog velen die (...) liever gedupeerd worden voor groote bedragen, dan zich bij die vereniging aan te sluiten. (...) Echter schijnen er ook nog velen te zijn – hoe het mogelijk is, is haast niet te begrijpen – die van haar bestaan niet op de hoogte zijn. Daarom zij bij deze nogmaals op haar bestaan gewezen.*¹³⁷

Het was datzelfde *Vaderland* dat een paar maanden later, in november 1925, het plan voorstelde om een ‘Tehuis voor den Indischen Verlofganger’ op te richten. Dit tehuis zou compleet op de behoeften van verlofgangers zijn ingesteld:

De Indische verlofganger moet bij aankomst in Holland vinden hem een passend home, een voortzetting als het ware van het leven aan boord. Hij moet komen in een omgeving, waar hij zich op zijn gemak voelt. Hij moet vinden frissche, groote kamers met annex badkamers en kinderkamers, hij moet hebben een goede tafel, waarop van tijd tot tijd voor de liefhebbers ook de Indische gerechten kunnen worden opgediend.

(...) Wij stellen ons voor dicht bij Den Haag een groot stuk terrein te kiezen, dicht bij de duinen, in een prachtige gezonde omgeving, te midden van bosschen met fraaie wandelingen. Op dit terrein zou gebouwd moeten worden een flink familiepension, voor aanvankelijk bijvoorbeeld vijftig families.

*Aan het hoofd van dit pension moet staan een directeur, die de algeheele leiding in handen heeft (...). Onder den directeur zal behalve het gewone personeel dat benodigd is voor het schoonhouden der gebouwen en tuinen, voor bereiding der maaltijden, de administratie, de bediening enz., ook komen een zestal verpleegsters, die belast wordt met de verzorging der kinderen, verder eenige onderwijzers, die de kinderen gedurende hun verblijf in Holland onderwijs geven, enz.*¹³⁸

Dit plan zou de verlofganger een aantal praktische zorgen uit handen nemen: het zoeken naar accommodatie, het zoeken van de juiste scholing en het regelen van opvang voor zijn kinderen. Voor hulp bij het regelen van deze zaken moest hij in 1925 namelijk wel zelf bij de informatiebureaus van ‘Oost en West’ of de V.v.I.V. langsgaan.

Een week later schreef de krant in een vervolgartikel¹³⁹ over de kosten die voor een verlofganger aan het verblijf verbonden zouden zijn:

¹³⁴ Zie Maarten van Doorn, p.61-63 en Esther Captain e.a., *De Indische zomer in Den Haag, het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*, Leiden, 2005 p. 36-37

¹³⁵ P.J.F.J. Schnebbelié, *Wegwijzer voor Katholieken, die voornemens zijn naar Indië te vertrekken en voor hen die van Indië naar Holland komen*, 's-Gravenhage 1939

¹³⁶ “Waarschuwing! Een “eentonig verhaal”, *De Indische Verlofganger*, jrg 1926-1927, p. 1

¹³⁷ Zie “Strubbelingen”, in *Het Vaderland*, 6-5-1925

¹³⁸ “Een Tehuis voor den Indischen Verlofganger, onmisbaar voor een land als het onze”, *Het Vaderland*, 14-11-1925

¹³⁹ “Een Tehuis voor den Indischen Verlofganger, onmisbaar voor een land als het onze – hoe men zich de verwezenlijking denkt”, *Het Vaderland*, 22-11-1925

De exploitatiekosten moeten bestreden worden uit de pensionsprijzen, die toch niet hoog behoeven te zijn. Immers, het geldt hier een exploitatie, die niet afhankelijk is van het seizoen. Gedurende het geheele jaar kunnen alle kamers bezet zijn; de wintermaanden hoeven nu geen beletsel te zijn. (...) Volgens een uit den aard der zaak nog vluchtige kostenberekening zou den pensionsprijs op ongeveer f 100,- per maand per persoon komen, en b.v. voor een gezin, bestaande uit man, vrouw en twee kinderen op f 400,- enz.¹⁴⁰

Verlofstraktement

Was een kostenpost van f 400,- per maand voor een verlofganger met gezin ‘niet hoog’? Hoe hoog was het gemiddelde verlofstraktement eigenlijk, en hoe stond dit in verhouding met de Nederlandse lonen? Zoals ik al eerder heb geciteerd, was de V.v.I.V. in 1920 van mening dat verlofgangers werden ‘gevild’ en exorbitante prijzen moesten betalen om te kunnen wonen. Maarten van Doorn citeert uit zijn persoonlijke collectie een brief van een dochter van een rechterlijk ambtenaar: ‘Wie niet jarenlang geld opzij had gezet, kon zich niets extra’s permitteren.’ Zij schreef dat bijna hun hele traktement werd besteed aan de kosten van een verblijf in een pension.¹⁴¹ De V.v.I.V. bracht in 1921 verslag uit van een door hen geïnitieerde enquête ‘Ingesteld naar den maatschappelijken en geldelijken toestand van den Indischen burgerlijken verlofganger’, die tot doel had het ministerie van Koloniën ertoe te bewegen de verlofstraktementen te verhogen. De inkomens van diegenen die reageerden liepen sterk uiteen – van een traktement van f 200,- per maand of minder naar f 1000,- per maand of meer. Dit was de ‘ambtsbezoldiging’ waar het verlofstraktement op gebaseerd werd. De meest genoemde traktementen lagen tussen de 450 en 700 gulden:

69 van de 359 respondenten (iets meer dan 19%) verdiende tussen de f 600,- en f700,-

49 van de 359 (13,6 %) verdienden tussen de f 500,- en f600,-;

46 van de 359 (12,8%) tussen de f450,- en f 500,-.

57 van de 359 verdienden meer (15,9%). 134 respondenten verdienden minder (37,3%).

Dit kwam neer op verlofstraktementen van f 305,- tot f427,50 voor het grootste deel van de verlofgangers.

Het minimumbedrag (uitgaande van iemand met een ambtsbezoldiging van f 200,-) was f187,50.¹⁴²

In 1925 kwam er een nieuwe regeling voor het berekenen van traktementen. Deze regeling was als volgt: f125,- van het salaris was geheel voor de verlofganger, aangevuld met 80% van de volgende 125,-, 60% van de volgende f250,-, 40% van de volgende f500,- en 30% van elke gulden daarboven. Als ik ervan uitga dat de hoogte van de activiteitstraktementen tussen 1921 en 1925 niet wezenlijk veranderde¹⁴³ is de hoogte van de verlofstraktementen onder de nieuwe regeling als volgt:¹⁴⁴

¹⁴⁰ Ibidem

¹⁴¹ Zie *Het leven gaat er een lichten gang*, p. 56

¹⁴² Deze en de daaropvolgende berekeningen zijn gebaseerd op modellen in *De Indische Verlofganger*, 27-12-1929, p.366

¹⁴³ Volgens de *Jaarcijfers voor Nederland 1930* van het Centraal Bureau voor de Statistiek vond er tussen 1921 en 1925 in absolute zin een daling plaats van de lonen. Een arbeider in dienst van de gemeente Den Haag verdiende in 1921 nog tussen de f 33,85 en de f 43,36 per week. In 1925 was het hoogste bedrag gedaald tot f38,66. (Alleen het laagste bedrag was verhoogd tot f35,92, de rest was verminderd.) De *koopkracht* daarentegen berekent het CBS als sterk toegenomen, zodat de koopkracht van f38,66 gelijkstond aan f 46,41 in 1921. Ook de modellen uit de *Indische Verlofganger* uit 1929 suggereren tot 1929 geen noemenswaardige veranderingen in het traktement van Indische ambtenaren.

¹⁴⁴ Bij deze tabel wil ik aanmerken dat f1000,- niet het maximale activiteitstraktement voor Indische ambtenaren is. Het maximale *verlofstraktement* bedroeg f1000,- per maand. De enquête van de V.v.I.V differentieert echter na de categorie f 900,- tot f1000,- niet meer tussen inkomens, maar noemt f 1000,- of meer als laatste categorie. In de categorie f1000,- of meer vielen 14 van de 359 antwoorden (3,9%)

Activiteitstraktement	Verlofstaktement
F 1000,-	f 575,-
F 900,-	f 535,-
F 800,-	f 495,-
F 700,-	f 455,-
F 600,-	f 415,-
F 500,-	f 375,-
F 400,-	f 315,-
F 300,-	f 255,-
F 200,-	f 185,-

Als ik er daarnaast van uitga dat de inkomensverdeling gepresenteerd in de enquête van 1921 ook voor 1925 representatief is, kan daaruit een duidelijke conclusie worden getrokken. Voor verlofgangers met twee kinderen of meer, die minder verdienden dan f 700,- per maand,¹⁴⁵ (zo'n 56% van de gezinnen), zou een verblijf in dit Tehuis van het verlofstaktement alleen moeilijk of niet te betalen zijn geweest. Bovendien moest men ook rekening houden met andere kosten, zoals de kosten voor kleding die geschikt was voor het Nederlandse klimaat. Het *Orgaan der Nederlandsch-Indische officiersvereniging* beschrijft in zijn artikel 'Het leven in Holland', wat een heer bij aankomst in Nederland aan kleding nodig had: 'Een goed heerenpak kost niet minder dan f 80, - en als men er drie heeft, is dat geen luxe; daar komen dan nog bij: een winterjas van f 75,- een demisaison van f 60,- een regenjas van f 50,- een paar hoeden, schoeisel, ondergoed etc. Een dame zal natuurlijk nog veel meer nodig hebben (...).'¹⁴⁶ Met de kosten van kinderkleding moest een gezin natuurlijk ook rekening houden.

Dit soort kosten maken duidelijk dat een verblijf in het Tehuis eigenlijk alleen prettig zou zijn geweest voor gezinnen met één kind die een inkomen hadden van rond de f 600,- of meer per maand (21 van alle 359 reacties, iets meer dan 5,8% van alle antwoorden), of voor gezinnen met een inkomen vanaf f 900,- per maand: dit gold voor 18 van de 359 antwoorden (zo'n 5%).¹⁴⁷ Voor de 58 stellen zonder kinderen en de 56 ongehuwden die reageerden lag dit in theoretisch anders, maar voor hen was het Tehuis niet primair bedoeld.

Aangezien ik in geen van mijn andere bronnen of literatuur van het bouwen van het Tehuis gehoord of gelezen heb, vermoed ik dat het er nooit gekomen is. Maar als het er gekomen was, zou de prijs van f100,- per persoon per maand inderdaad niet veel hoger zijn geweest dan de gebruikelijke pensioenprijs. Het *Handboek* uit 1926 vermeldt namelijk de volgende prijzen:

*Voor 1 persoon, b.v. heer alleen, kan men voor f 100,- een volledig en goed pension krijgen, voor 2 personen kan men voor f 175,- terecht. Voor een kind beneden 2 jaar wordt meestal f 15,- berekend, voor een kind beneden 12 jaar f 30,-, voor een kind beneden 16 jaar f 50. – De pensioenprijs voor een familie is in den regel f 350. – per maand en hooger.*¹⁴⁸

Als alle verlofgangersgezinnen met een activiteitstraktement van f 600, of minder (in de enquête 136 van de 245, dus 56,3%) ervoor zouden kiezen om hun hele verlof in een pension door te brengen kon de verloftijd inderdaad een nogal zuinige tijd worden, en is het begrijpelijk dat men uit eigen spaarpot bij moest passen.

¹⁴⁵ Van de 359 respondenten hadden er 245 een gezin, iets meer dan 68% 138 van deze 245, iets meer dan 56,3%, hadden meer dan één kind en verdienden minder dan f700,- per maand.

¹⁴⁶ Geciteerd bij Maarten van Doorn, p. 57

¹⁴⁷ *Verlag der enquête ingesteld naar den maatschappelijken en geldelijken toestand van den Indischen burgerlijken verlofganger*, Den Haag 1921, p. 6-8

¹⁴⁸ *Handboek voor Verlofgangers. Vereeniging van Indische verlofgangers*. Den Haag, 1926, p. 41

Het kon ook anders. In een andere brief uit de persoonlijke collectie van Maarten van Doorn schreven verlofgangerskinderen dat ‘de Indische tractementen voor Hollandse begrippen zeer hoog’ waren, en ‘de Hollandse levensstijl voor Indische begrippen zeer laag, hetgeen dus maakt dat verlofgangers altijd wel redelijk konden rondkomen.’¹⁴⁹ Pensions waren niet de enige huisvestingsmogelijkheid: verlofgangers konden bij familie inwonen, een woning of appartement huren, of kamers huren zonder pension.¹⁵⁰ Uit de enquête bleek dat in 1921 slechts 54 van de 359 verlofgangers (zo’n 15%) koos voor het logeren in een pension.¹⁵¹

Een woning was te huur vanaf f 75,- per maand, een appartement vanaf f 50,- en gemeubileerde kamers kon men vanaf f 25,- tot f 150,- per maand huren.¹⁵² In 1937 waren deze prijzen vergelijkbaar.¹⁵³

Daarnaast verdienden zelfs ambtenaren met een salaris van f 200,- per maand (en dat waren er in de V.v.I.V enquête maar 10 van de 359, (2,8%)) nog altijd meer dan de bestverdienende arbeider bij de Haagse ‘gemeentewerken’, die het in 1925 met f38,66 per week moest doen.¹⁵⁴ Verlofgangers konden, als zij een geschikt soort woonruimte opzochten, dus wel degelijk op ruimere voet dan gemiddeld leven.

Dhr. Tan in zijn gemeubileerde kamer aan de Haagse Regentesselaan, 1930. Historisch Beelarchief Migranten, IISG Amsterdam

¹⁴⁹ Zie *Het leven gaat er een lichten gang*, p. 56

¹⁵⁰ *Handboek 1937-1938* p. 56

¹⁵¹ Enquête, p. 9-11

¹⁵² *Handboek voor Verlofgangers*, 1926 p. 57

¹⁵³ *Handboek 1937-1938* p. 56

¹⁵⁴ CBS Jaarcijfers 1930, p. 89

Vestiging

Er waren al met al een hoop zaken waar een verlofganger bij aankomst in Nederland rekening mee moest houden, maar als hij zich van tevoren had geïnformeerd was het niet moeilijk in een goed hotel of pension de eerste paar dagen van het verlof door te brengen. Maar waar trokken verlofgangers naar toe als ze zich langer wilden vestigen?

Den Haag is het meest voor de hand liggende antwoord. ‘Iedereen die uit Indië komt, kiest toch Den Haag’, citeert Vilan van de Loo uit de roman *Liefde* van Anna de Savornin Lohman, die verscheen in 1905.¹⁵⁵ Een ingezonden artikel in de *Indische Verlofganger* schetst zo’n twintig jaar later een soortgelijk beeld.

*Verlof, Holland, 't Haagje. Het doet je denken aan een kleintje koffie, waarbij het elegante glaasje water en de verlokkelijk uitzierende room van minstens van evenveel belang zijn als de koffie zelf. Ja, de veelal gebruikelijke toevoeging: “Ober, denk je er om, met slagroom, ja?” getuigt ervan, dat in die slagroom eigenlijk het voornaamste onderdeel van het “kleintje” te zoeken is. En dat deed mij denken aan de combinatie van die drie woorden: Verlof, Holland, 't Haagje. We gaan met verlof naar Holland, maar voor het meerendeel van ons betekent Holland de Residentie.*¹⁵⁶

Ook tachtig jaar later typeert Vilan van de Loo het toenmalige Den Haag als: ‘De stad van verlofgangers, met een voortdurend komen en gaan, gaan en komen, van steeds andere mensen, maar in feite steeds dezelfde stroom, jaren achtereen.’¹⁵⁷ Hoewel Maarten van Doorn Den Haag ook beschrijft als ‘dé Indische stad’¹⁵⁸ laat hij echter zien dat het merendeel van de verlofgangers *niet* voor de Residentie koos. Uit de vestigingscijfers van mensen ‘uit de koloniën van den Staat’, in Nederland, periode 1919-1939,¹⁵⁹ toont hij dat hoewel Den Haag altijd relatief het grootste aantal mensen uit de Nederlandse koloniën gevestigd was, (gemiddeld rond de 30%), de meerderheid zich buiten de grote steden vestigde. (van 40% tot bijna 55% in 1938.) Geen enkele gemeente kon dus in absolute cijfers aan Den Haag tippen, maar zij huisvestte beslist niet alle verlofgangers.

Over waar de overige driekwart van de verlofgangers zich ophielden geeft Van Doorn niet veel uitsluitsel – hij geeft naast de vestigingspercentages van Den Haag die van Amsterdam (tussen de 10,1 en 15,9 procent) Rotterdam (tussen 3,6 en 5,7 procent) en Utrecht (1,2 en 4,5 procent), naast de percentages voor de rest van het rijk.¹⁶⁰

Om hier toch een uitgebreider globaal overzicht van te krijgen kan de *Indische Verlofganger* behulpzaam zijn. In het artikel “Waarhennen?” schreef in 1927 een redacteur:

*Het is voor den repatrieerenden Indischman tegenwoordig verre van gemakkelijk zijn keus te bepalen, waar hij zich in het lieve vaderland zal gaan vestigen, om zijn verlof door te brengen of het einde zijner dagen te gaan afwachten. Iedere plaats, die zich maar eenigszins respecteert, tracht een gedeelte van den stroom uit Indië naar zich toe te trekken, de talrijke aanlokkelijke advertenties betreffende de groote voordelen, welke hier of daar geboden worden, maken de keuze van vestiging steeds moeilijker.*¹⁶¹

Inderdaad adverteerden grotere steden als Haarlem, Amsterdam, Utrecht of Breda (deze stad noemde zich ‘het Haagje van het zuiden’)¹⁶² en kleinere dorpen in het Gooi regelmatig in de *Verlofganger*

¹⁵⁵ Vilan van de Loo, “Mensen, straten en gebeurtenissen zoals verbeeld in de Haags-Indische letteren rond 1900.” In: Captain e.a. *De Indische Zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*. Leiden, 2005 p.

¹⁵⁶ “Met Verlof”. In: *De Indische Verlofganger*, jrg 1924-1925, p.298

¹⁵⁷ Vilan van de Loo, “Mensen, straten en gebeurtenissen zoals verbeeld in de Haags-Indische letteren rond 1900”, In: Captain e.a. *De Indische Zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*. Leiden, 2005 p. 139

¹⁵⁸ Maarten van Doorn, p.41

¹⁵⁹ Ibidem, bijlage hoofdstuk 2, p. 253

¹⁶⁰ Ibidem

¹⁶¹ “Waarhennen?” in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1927-1928, p. 63

¹⁶² Zie voor deze Bredase advertentie bijvoorbeeld : *De Indische Verlofganger* 27-12-1929, p. 367

om de voordelen van hun woonplaats aan te prijzen. Maar vooral interessant zijn de vele honderden bedrijven die iedere week in de *Verlofganger* adverteerden. Om er achter te komen in welke steden of regio's deze bedrijven klanten hoopten te trekken, heb ik hun advertenties steekproefsgewijs geanalyseerd. Uit de jaargangen 1925, 1930, 1935 en 1939 heb ik van twee weekbladen alle advertenties gesorteerd op de geadverteerde dienst en de gemeente waar deze dienst werd aangeboden. De onderzochte weken waren voor ieder jaar de eerste week van januari en de eerste week van augustus.

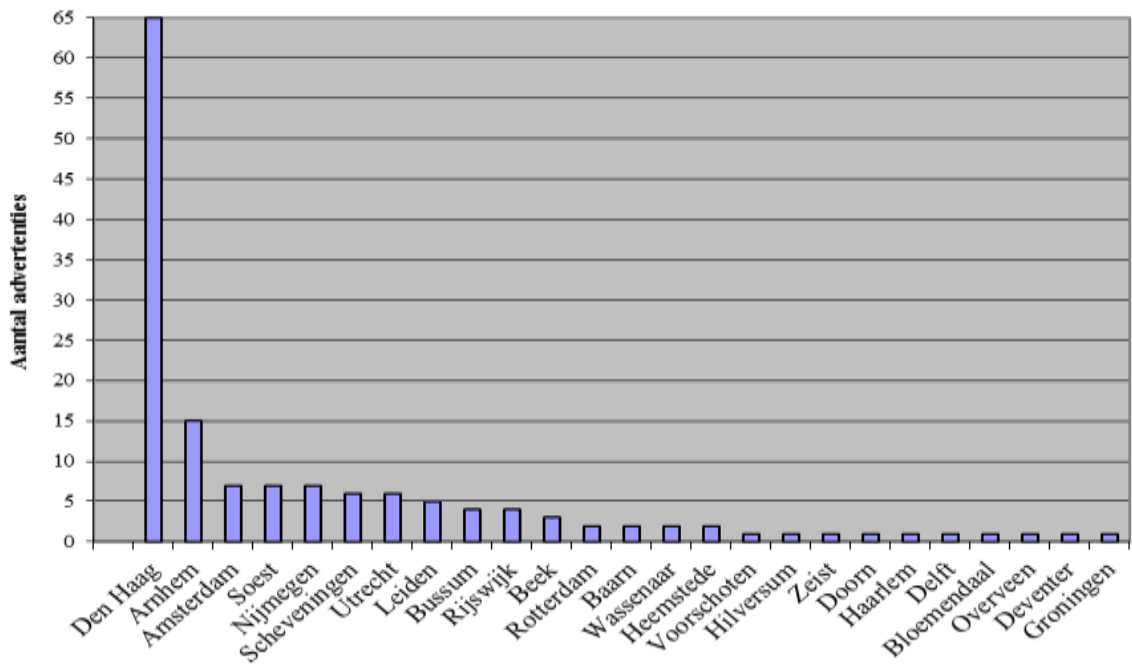
Op de volgende vier bladzijden heb ik de gemeentes met het hoogste aantal advertenties weergegeven in een grafiek.

Het blad was gedurende die tijd niet altijd even dik. Dit had gevolgen voor de hoeveelheid advertenties. (Dat aantal lag tussen de 200 en de 500 per blad.) Daarom is de hoogte van de Y-as verschillend: in januari van 1925 bedroeg het grootste aantal advertenties 65, terwijl dit in de zomer van 1930 meer dan verdubbeld was tot 139.

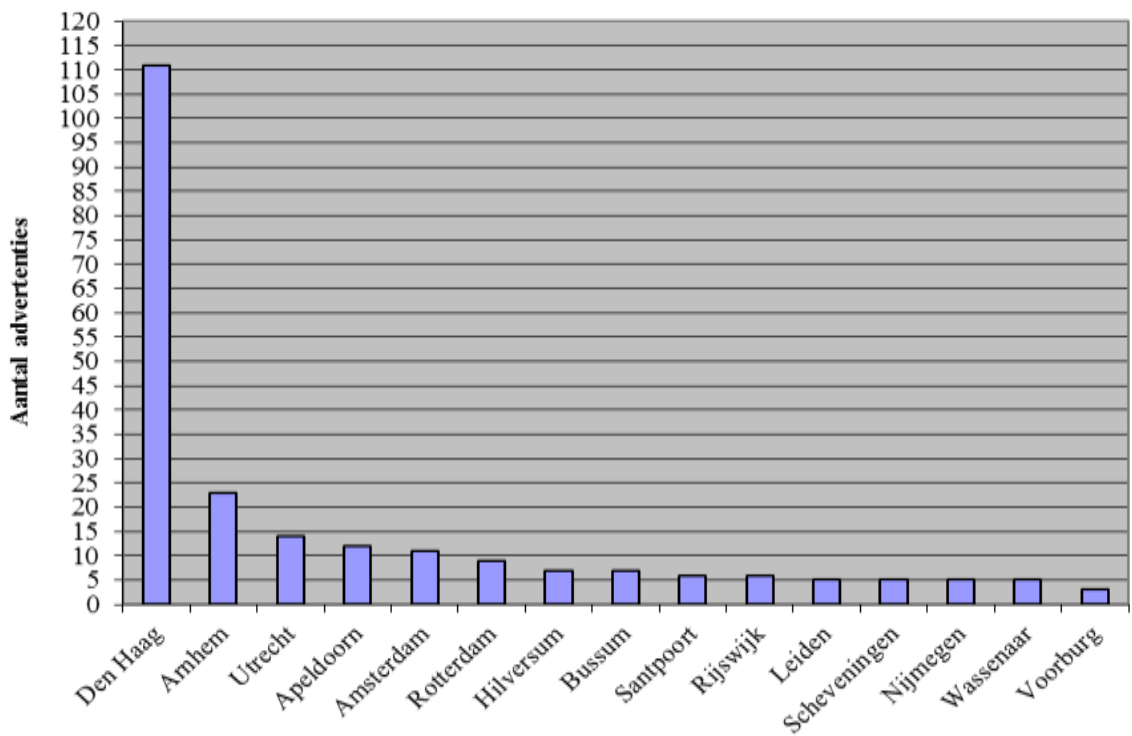
Wat opvalt bij het bekijken van de grafieken is dat Den Haag qua advertenties altijd ver boven de rest uit stak; Amsterdam was vaak een goede tweede. Wat de grafieken echter verdoezelen, is dat naarmate het blad dikker werd, er ook steeds meer advertenties verschenen van buiten de regio Den Haag. Om het overzicht niet te verliezen heb ik deze gegevens niet in de grafieken, maar in tabellen verwerkt. (Bijlage 1).

Ingetekend op een kaart van Nederland (bijlage 2) geven alle gegevens in de tabellen in bijlage 2 een mooi beeld van de spreiding van verlofgangers. De dominantie van regio Den Haag is minder groot dan de grafieken doen vermoeden. In de hele provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland en hoopte men onder de verlofgangers klanten te vinden.

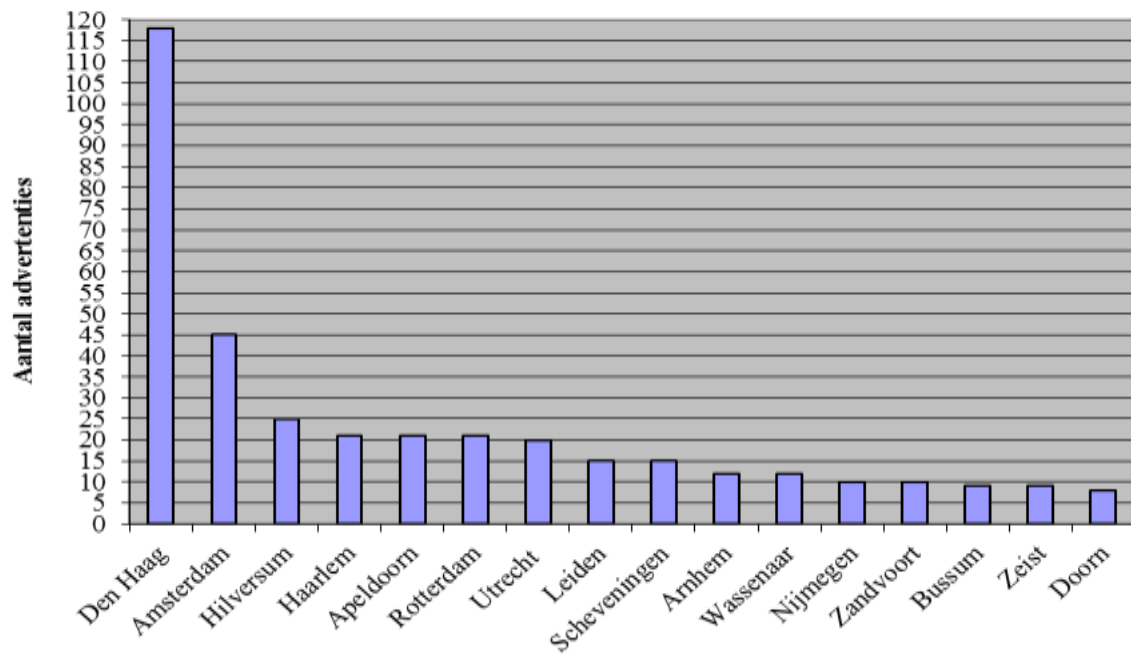
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1925

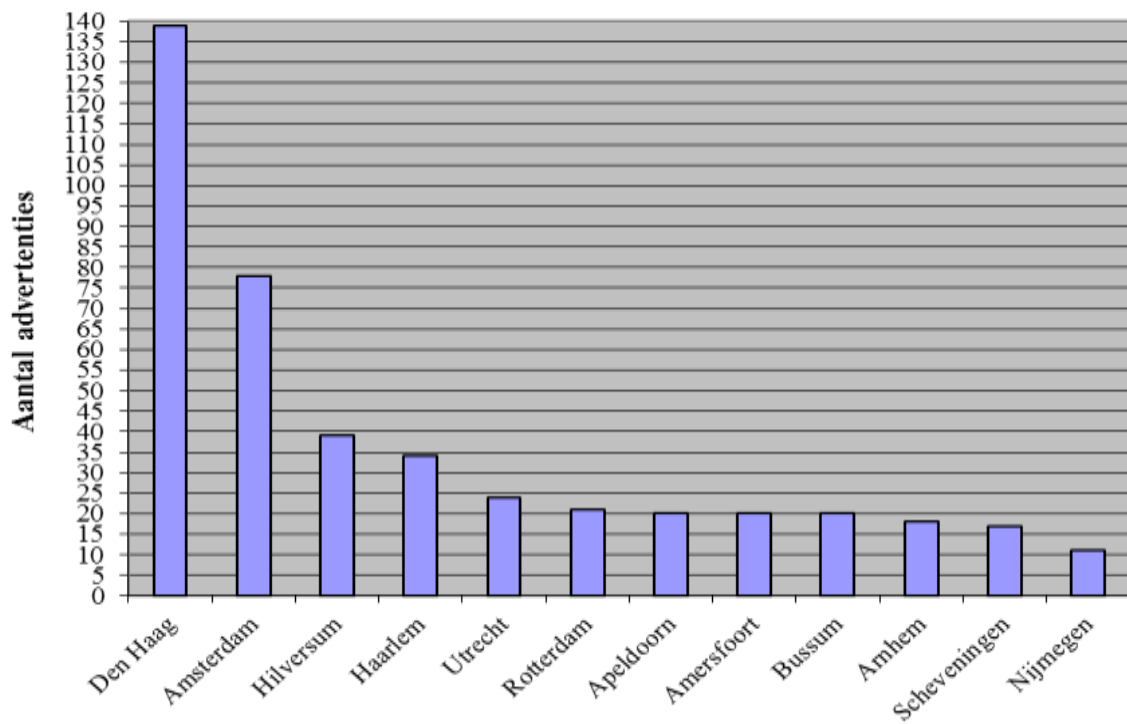
Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1925

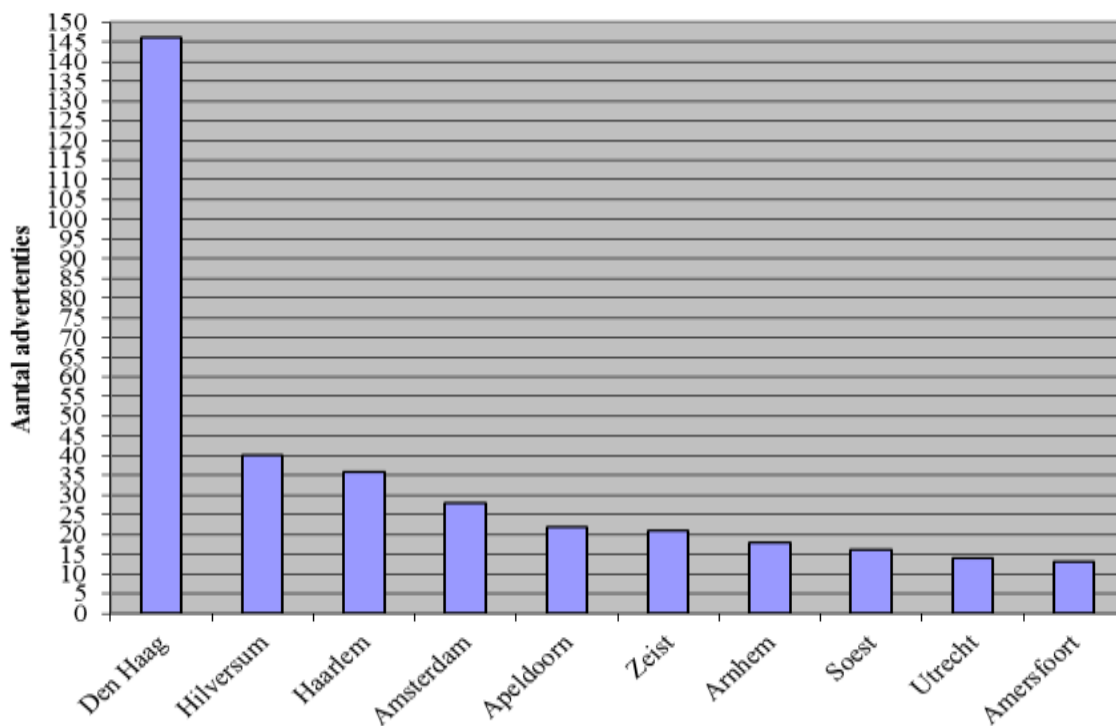
Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1930

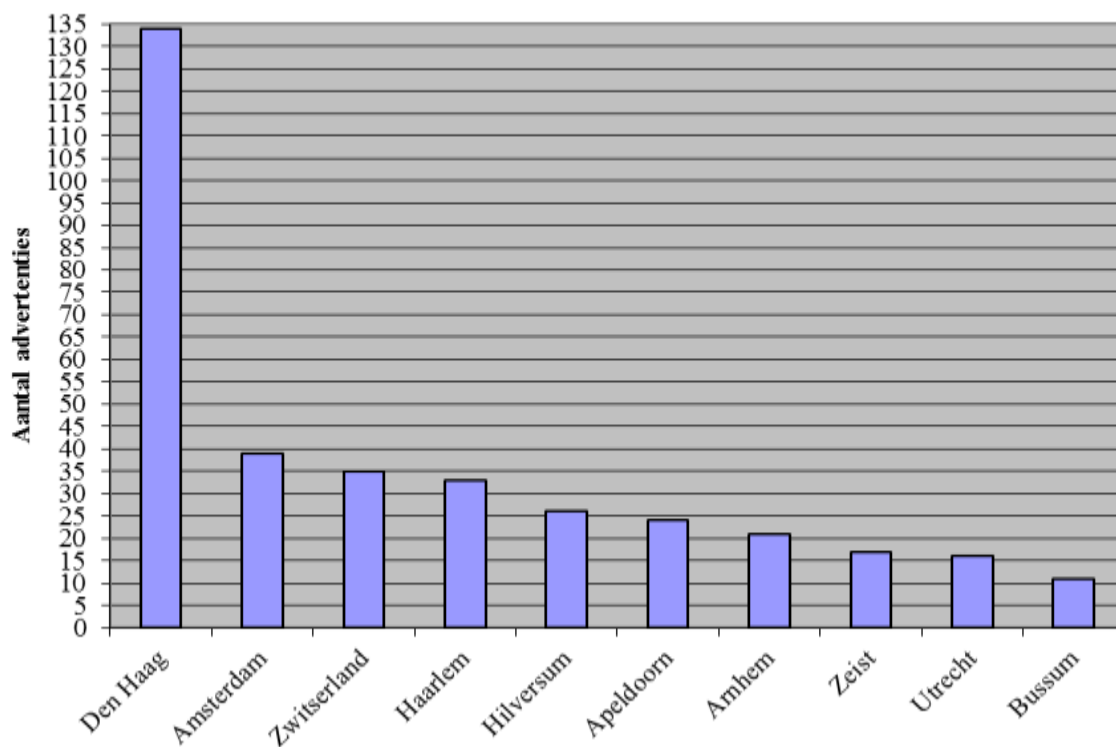
Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1930

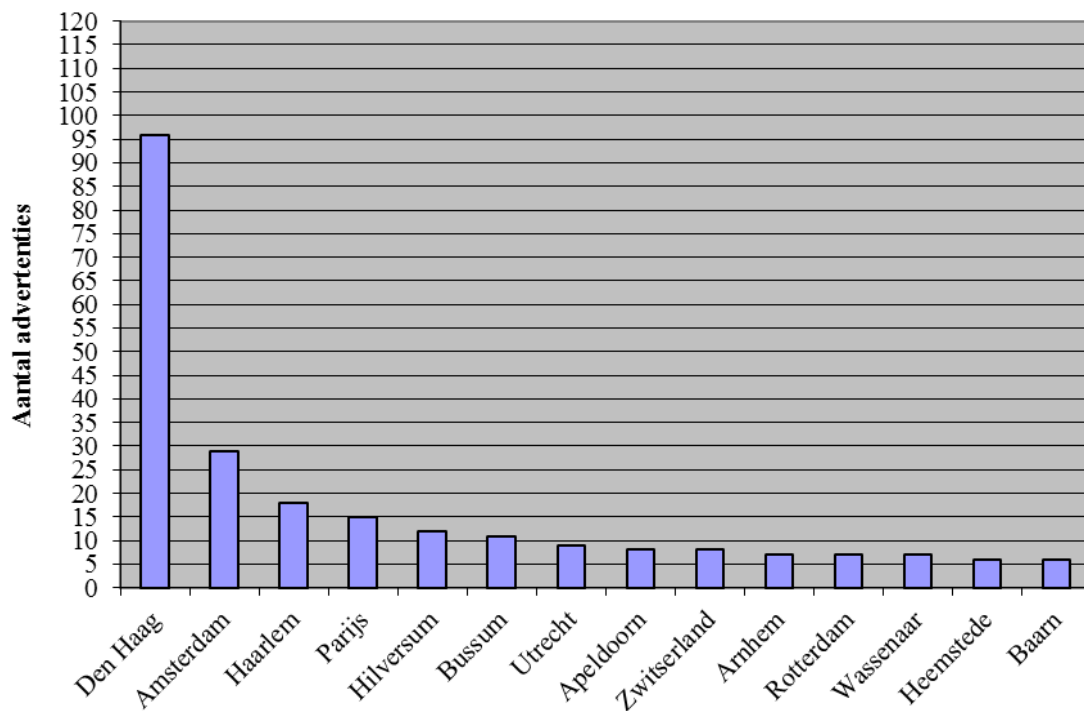
Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1935

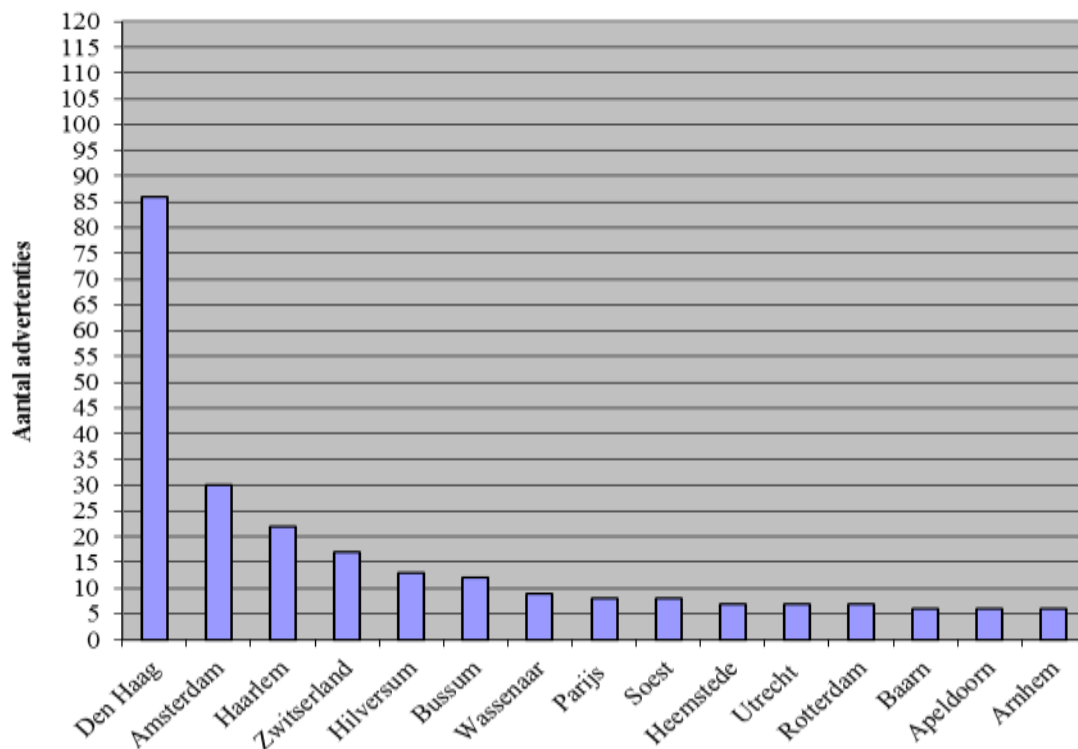
Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1935

Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1939

Meest adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1939

Een onderzoek van Ulbe Bosma en Kees Mandemakers, dat via steekproeven in Nederlandse bevolkingsregisters een beeld geeft van de herkomst van mensen die in de periode 1812-1922 naar Indië vertrokken, geeft een extra dimensie aan deze informatie.¹⁶³ Het blijkt namelijk dat personen die in Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland waren geboren, bovengemiddeld vaak naar Indië vertrokken.¹⁶⁴ Gelderland was een verhaal apart: hier werden 8 % van de Indiëgangers geboren. Dit leek erop te wijzen dat mensen uit Gelderland een kleinere kans hadden om naar Indië te gaan dan gemiddeld. Toch vertrokken uit deze provincie maar liefst 27 % van alle Indiëgangers.¹⁶⁵ Dit had ermee te maken dat vanaf 1909 het militaire werfdepot zich in Nijmegen bevond. Wellicht hadden ook Indiëgangers die uit Gelderland waren vertrokken een band met deze provincie, en keerden er als verlofgangers terug.

Daarnaast wekken de advertenties voor verlofgangers de indruk, dat er onder hen een tendens was redelijk dicht bij elkaar te gaan wonen. In het volgende deel zal ik ook andere bronnen behandelen die dit suggereren. Wellicht zocht men steun bij elkaar: uit dit deel bleek dat een verlof immers veel rompslomp veroorzaakte, hoewel verschillende Indische organisaties in Den Haag erg hun best deden deze *soesah* zoveel mogelijk te beperken.

Maar hoeveel praktische problemen verenigingen als de V.v.I.V. en 'Oost en West' ook konden helpen voorkomen, op één ding konden ze niet voorbereiden: het leven tussen 'Hollanders'...

¹⁶³ Ulbe Bosma en Kees Mandemakers, "Indiëgangers: sociale herkomst en migratie-motieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)." In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Deel 123-2, 2008, p. 162-184

¹⁶⁴ Bosma en Mandemakers, p.168

¹⁶⁵ Ibidem, p. 170

Onverwachte vervreemding

Voor verlofgangers met banden in Europa sloot het verlof soms een periode van hevig naar-huis-verlangen af. Men miste ouders, kinderen, familie en vrienden, soms ook een bepaalde streek of sfeer. Het was een verlangen naar dat wat vertrouwd is, maar onbereikbaar. Melis Stoke wijdde er in zijn al eerder genoemde column “Indisch leven in de Residentie” herhaaldelijk aandacht aan. De noodgedwongen scheiding van familieleden hield hem bezig. Naast de stukken over de scheiding van ouders en hun schoolgaande kinderen, schreef hij bijvoorbeeld ook over in Nederland achtergebleven dierbaren:

Geen overheidsbedrijf in Nederland heeft voor de Indische menschen zoveel beteekenins als juist de P.T.T. In haar gebouw herbergt ze (...) twee vertrekken die toegankelijk zijn voor het publiek, te weten een wachtkamer en een studio ten behoeve van de Indische telefonie. (...) Hier speelt zich tusschen de geluiddempende gordijnen zoveel af dat normaliter beperkt bleef tot de intiemste afzondering van binnenhuis en hart. Hier telefoneert men met Indië (...) Wat al emoties werden hier gevoeld.. Nog altijd staat in de studio op een discreet tafeltje een karaf met water en een glas. (...) Het vermoeden is niet te gewaagd dat, na een duidelijk gesprek met daarginds, menige bevende hand is uitgestrekt geweest naar een van die glazen om een opkomende ontroering meester te worden.¹⁶⁶

Maar men verlangde niet alleen naar familie. Met een ironische ondertoon beschrijft Stoke ook de fantasieën van Indischgasten over Holland:

Wie zou durven beweren dat hij niet op Indische avonden heeft zitten denken hoe het zou zijn door de Kalverstraat te wandelen, of op de pier in Scheveningen te flaneeren, of naar een heusche schouwburg te gaan of zoo maar voor een café te zitten koekeloeren naar voorbijgangers. Dat deden we allemaal en het scheen ons wonder-wat.¹⁶⁷

Voor Stoke zijn deze mijmeringen deel van ‘ons altijd levend verlangen naar Holland... naar huis.’¹⁶⁸ Ook A. Alberts beschrijft de daaruit voorkomende hoge verwachtingen die verlofgangers van hun tijd in Europa hadden: hoe ze bij zouden kunnen komen van de warmte, hoe ze van de Europese natuur zouden genieten, hoe ze ’s avonds uit zouden gaan, hoe blij hun familie en vrienden zouden zijn hen weer te zien. Geen wonder dus, dat verlofgangers met verwanten in Nederland ‘grote haast [hadden] om thuis te komen en zich, beladen met geschenken, in de armen van hun familie te werpen.’¹⁶⁹

Voor G. F. v. Dissel, schrijver van ‘Een Indisch verlofganger in Zwitserland’, een ingezonden stuk in *Het Vaderland*, werden al deze verwachtingen waar. De toon van zijn stuk, waarin hij een Zwitserse vakantie beschrijft, is dan ook bijna euforisch:

Altijd even nieuw blijft het, (...) even verrukkelijk, het zijn met verlof in Europa. Afgezien toch van het plannen maken, afgezien van de bekende voorbereidingen (...). Dat alles is nog Indië. Neen, neen, eerst moet men Indië vergeten, verloren zijn. Eerst moet men zichzelf teruggevonden hebben, ergens in Europa, met geheel nieuwe sentimenten, met geheel nieuwe gedachten, met een geheel vernieuwd lichaam. Ergens in Zwitserland, te midden van de sneeuw en de winterpracht of te midden van den zomerschen rijkdom der meren. Te midden van jolige bruine, opgewekte sportmensen, uit alle oorden van Europa toegestroomd, te midden van Fransche, Engelsche, Duitsche, Italiaansche spraakklanken en jokes, met volle teugen genietend van de als champagne opwekkende, sterke berglucht. (...) Dan bestaat er niets als een groote, blijde reine natuur, waarin krachtige, opgewekte menschenkinderen (...) van het leven genieten, (...) die van den wijn van het Leven drinken in volle diepe teugen; dan voelt men pas de diepte van het genot om mee te mogen drinken van dezen Levenswijn, mee te mogen genieten, mee te mogen juichen. Dan is men pas werkelijk met verlof. (...) Daar vond ik mijzelf terug onder de door tropenzon verdroogde huid, mijn oude jolige opgewekte zelf, los van alle tropenwee (...).¹⁷⁰

¹⁶⁶ Melis Stoke, “Indisch leven in de residentie: Zakelijke Overheids-exploitatie.” In: *De Indische Verlofganger*, 1933-1934, p. 217

¹⁶⁷ Melis Stoke, “Hoe wij Indië hoorden.” In: idem, p. 379

¹⁶⁸ Idem, “Feestdagen in Indië: Kerstmis.” In: Idem, p. 329

¹⁶⁹ Zie A. Alberts, p. 21

¹⁷⁰ G.F. v. Dissel, “Een Indisch Verlofganger in Zwitserland.” *Het Vaderland*, 1-9-1929

De vraag is of deze schrijver aan het eind van zijn verlof nog net zo positief was geweest. Stoke waarschuwde bijvoorbeeld: ‘Indien ik had kunnen antwoorden had ik luid geroepen: Menschen, menschen, benijd ons dezen winter toch niet... stel u er niet al te veel van voor.’¹⁷¹ Want afgaand op de columns van Stoke en andere redacteurs van de *Verlofganger*, ingezonden brieven in *Het Vaderland*, het commentaar van A. Alberts en het werk van M.H. du Croo is het mogelijk een beeld te schetsen van verlofgangers die langzaam merken hoe sterk zij veranderd (of, in het geval van Indo-Europeanen, hoezeer zij altijd al van Nederlanders hadden verschild). Indische gewoontes botsten met de Nederlandse. Holland werd vaak als klein en benauwend ervaren; niet alleen door het gebrek aan ruimte vergeleken met de grote huizen en erven in Indië¹⁷² maar ook qua mentaliteit. Dit kon zelfs gevolgen hebben voor de banden met Nederlandse familie. A. Alberts schrijft hierover:

*Natuurlijk merken de thuiscomers al gauw dat ze hun land, hun streek en hun verwanten ontwend en misschien wel ontgroeid waren. Dat zou best weer in orde komen, dachten ze en dat kwam ook wel voor. Maar ook wel niet. (...) Als de verwachte gewinning uitbleef, was vaak de enige remedie een vervroegd afscheid. Beide partijen moesten voor zichzelf en tegenover hun allernaaste familie erkennen dat dit toch maar het beste was. De in Holland achterblijvende vaders, moeders, broers en zusters stortten zich opgelucht en ongehinderd in de niet meer belemmerde gang van zaken (...).*¹⁷³

Wat veroorzaakte deze gevoelskloof? Eén ontwikkeling was inherent aan de hoge sociale positie van Europeanen in Indië. Nieuwelingen die in Nederland niet tot de sociale top hadden behoord, moesten zich een nieuwe levensstijl aanmeten. Van der Steeg, een personage in de roman *De andere wereld* van H.M. Székely Lulofs, legt ‘baar’ Pieter Pot zijn nieuwe situatie als volgt uit: ‘Je bent hier nou toewan, en wat je in Holland was, dat vergeet je nou maar zoo snel mogelijk, daar komt het hier niet meer op aan.’¹⁷⁴ Uiteraard had de rest van de familie deze sprong niet gemaakt. In de roman *Zoutwaterliefde* verzucht een ambtenaar uit Bodegraven dan ook: ‘Nu voel ik opeens weer hoe ik ze ontgroeid ben. Ik ben een jongen uit Bodegraven... geweest.’¹⁷⁵

De schrijver van de column ‘Ontmoetingen’, eveneens gepubliceerd in *De Indische Verlofganger*, gaat hier ook op in. Volgens hem zijn het vooral de bevriende andere Indischlui, de ‘sobats’, die ervoor zorgen dat verlofgangers en andere terugkeerders zich in Holland thuis voelen:

*Zij maken het leven van den Indischman in Holland zonnig en genoegelijk. Zij zorgen ervoor, dat hij zich senang gaat voelen in het grijze land van mist en regen, alsof hij bij “familie” is in een milieu, dat in den loop der Indische jaren toch wel aan vertrouwdheid heeft ingeboet...*¹⁷⁶

Maar de kloof zat dieper. Melis Stoke vond dat Indischgasten behoorden tot een ‘impulsiever, wellicht breder ingesteld menschtpe’¹⁷⁷. Dit anders-zijn, zo beschreef hij elders, had zowel te maken met de andere omstandigheden waaraan Indische verlofgangers gewend waren geraakt, als de waarden die met deze omstandigheden samenhangen: ‘Er zijn Indische waarden die even onmogelijk kunnen worden overgebracht en geworteld onder den Hollandschen hemel als de tropische boomen en gewassen die vruchten dragen.’¹⁷⁸

Opvallend is dat er ook een nadrukkelijk verband wordt gelegd tussen verschillen in klimaat en verschillen in karakter. Stoke schrijft hierover in *Het Vaderland*: ‘Menschen die onder zoo gansch verschillende klimatologische omstandigheden leven als wij en onze tegenvoeters, verkeer

¹⁷¹ Melis Stoke, “Hoe wij Indië hoorden”, in *De Indische Verlofganger*, p. 379

¹⁷² Zie Basha Faber, “Trots anders”, p. 26, Melis Stoke, “Ruimte”, in: *De Indische verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 165

¹⁷³ Zie A. Alberts, p. 21

¹⁷⁴ H.M. Székely Lulofs, *De andere wereld*, p. 70

¹⁷⁵ Melis Stoke, *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot*. Herdruk, Leiden 2006, p. 11

¹⁷⁶ XXX, “Ontmoetingen”, *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936, p. 507 (Het pseudoniem van deze redacteur bestond uit 3 getekende X'en.)

¹⁷⁷ Melis Stoke, “Een Hagenaar op reis”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 759

¹⁷⁸ Idem, “Tropische Vruchten”, in idem, p. 249

natuurlijkerwijs in verschillende mentaliteiten. En voor een goed begrip is in de eerste plaats rust noodig en gelegenheid tot bezonnen overleg.¹⁷⁹

Stoke waarschuwt in dit stukje enkel voor communicatiestoornissen die indirect voortkomen uit een verschil in klimaat. Men was echter ook van mening dat dit verschil een grote invloed had op de gezondheid van verlofgangers. De schrijver van het eerder geciteerde ‘Een Indisch verlofganger in Zwitserland’ had, naar eigen zeggen, (mede) door de overgang naar een koeler klimaat zijn gezondheid en levensvreugde herwonnen. Een paar jaar eerder echter, op 24 september 1926, verscheen in de *Verlofganger* een artikel dat het nadelige effect van het Nederlandse klimaat op mensen beschreef, die de tropen gewend waren. In dit artikel vroeg de V.v.I.V financiële steun om een Indische vrouw, die voor het eerst in Nederland was, om gezondheidsredenen naar Indië terug te kunnen sturen:

*De dokter (...) verklaart, dat zij niet in staat is zich aan te passen aan het klimaat en de leefwijze hier te lande, waarom hij in het belang van haar gezondheid het dringend noodzakelijk acht, dat spoedig worde gezorgd voor haar terugkeer naar het geboorteland. (...) Men zegt dat er in Den Haag meer dan 80000 mensen zijn, die in Indië gewoond hebben! Zouden die nu niet zooveel bij elkaar willen en kunnen brengen, dat het vrouwtje naar Indië kan terugkeren, dat zij gespaard blijft voor haar kindertjes. Spoedige hulp is noodzakelijk. (...) Nu is het nog warm, maar hoe zal het zijn over enkele weken, misschien enkele dagen?*¹⁸⁰

Een week later voegde Van Geuns hieraan toe: ‘Laat mij niet tevergeefs op Uw hulp wachten (...). Namens het anders ten dode opgeschreven vrouwtje hartelijk dank.’¹⁸¹ Er werd genoeg geld gestort om de reis te aanvaarden, blijkt uit een op 29 oktober gepubliceerde dankbetuiging.

Zulke gevallen kwamen vaker voor, blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van een Indo-Europese vrouw wier moeder na aankomst in Nederland ziek werd. Na de diagnose, heimwee, reisde het gezin op doktersadvies terug naar Indië.¹⁸²

Onwetendheid en desinteresse

Het grootste probleem van Indischgasten in Nederland was echter niet het klimaat, maar de vaak geringe kennis over Indië aan de Nederlandse kant. De ergernis werd nog versterkt als men werd geconfronteerd met vooroordelen. Over geen enkel ander onderwerp laten Indische opiniemakers zich zo vaak uit.

‘Het is volkomen onbegrijpelijk hoe men zich in Nederland bij den neus laat nemen door allerlei kletspraat over Indië,’ schrijft het *Bataviaasch Nieuwsblad* als commentaar op een reisverslag van twee Europeanen, dat vol feitelijke onjuistheden stond. ‘Het verhaal is haast net zo mooi als dat van de tijgers die in Batavia door de straten wandelen.’¹⁸³

Melis Stoke commenteerde in een column over films:

‘Daarnaast kennen we (...) tal van kleinere films die in Indië zijn gemaakt (...) die den drang vertoonen om middels adembeklemmende en griezelige intermezzi de aandacht van het publiek en daarmee het succes te winnen. Hoe vaak hebben we niet bevreemd opgekeken wanneer we eene expeditie op de film zagen voorbereiden naar plaatsen waar de beschavende invloeden van het Nederlandsche gezag zoo diep zijn doorgedrongen dat men er gerust onbewapend en alleen heen zou kunnen gaan... laat staan dus gelijk de helden van deze films die zich wel erg graag interessant maken en in het midden van de actie plaatsen, tot de tanden gewapend en omgeven door gewapend geleide.’¹⁸⁴

¹⁷⁹ Melis Stoke, geciteerd in: *Het Vaderland*, 23-2-1935

¹⁸⁰ D. van Geuns, “Bede om hulp”, In: *De Indische Verlofganger*, 24 september 1926, p. 73

¹⁸¹ Idem, 1 oktober 1926

¹⁸² Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, 1290.1

¹⁸³ Hergedrukt onder de titel “Sprookje”, *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 141

¹⁸⁴ Melis Stoke, “Films”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg.. 1933-1934, p 647

Ook in de literatuur werd volgens Stoke vaak een verkeerd beeld geschetst over Indië, dat voor ongegronde angsten zorgde in Nederland.

*De vraag blijft (...) waarom dan toch maar altijd (...) schrijvers en schrijfsters over Indische milieus met narigheid voor den dag komen. (...) We behoeven (...) niet ongerust te zijn voor onze jongens en meisjes wanneer elk jaar eenige nieuwe Indische schandaalromans op onze schrijftafel komen ploffen.*¹⁸⁵

Ook A. van der Boon liet zich uit over de ‘geheel verkeerde opvattingen omtrent land en volk, omtrent het leven en streven in het land onder de zon’, en hoopte dat toerisme in Indië een eind zou maken aan ‘de zoo droeve onverschilligheid voor het kostbare koloniale bezit’ en deze zou doen omslaan in ‘grootte waardering’.¹⁸⁶ In een ander artikel wijdt hij aandacht aan de (volgens hem ongegronde) angst voor Indië, als hij vaak gehoorde bezwaren van Nederlandse jonge academici opsomt:

*Het geeft zeker geen blijk van ondernemingsgeest (...) als men leden van Neerland's jongelingschap over een mogelijke Indische carrière sprekende hoort zeggen: 't Is gevaarlijk daar, Lodewijk, al die communisten je kunt nooit weten, je lijdt daar een planten leven, mijn broer en schoonzus zijn dadelijk teruggekomen, konden het er niet uithouden.*¹⁸⁷

Maar werden vooroordelen voornamelijk als ergerlijk gezien, ronduit grievend vonden sommigen de Nederlandse onverschilligheid ten opzichte van Indië. A van der Boon is nog mild als hij op de uitspraak “Wat hebben wij aan de koloniën” slechts opmerkt: ‘t Is te hopen dat men tot inkeer komt.’¹⁸⁸ S.J. Aaij, Indisch ambtenaar met verlof, deed in 1920 ronduit venijnig verslag van een bezoek aan een zitting van de Tweede Kamer, waarin de Indische begroting werd behandeld:

*De Tweede Kamer heeft de Indische begroting vlug afgehandeld, veel bijzonders deed zich daarbij niet voor. De belangstelling der Kamerleden was niet bijster groot. Waarom en waarvoor ook? Het dempen van de een of andere sloot in St. Jacoba Parochie is immers veel meer van belang dan alles, wat ginds in die koloniën geschiedt. En het tonen van belangstelling in de zaken van Lutjebroek levert kiezers op! Dat zegt óók wat!*¹⁸⁹

Melis Stoke laat een zelfde sentiment horen als hij zich uitlaat over een gebrek aan Indische journaals in Nederlandse bioscopen:

*Waarom zien we nooit Indische actualiteiten..? (...) Waarom zien we wel dat de burgemeester van Hupperadeel wordt ingehaald met een eerewacht te paard en wuivende schoolkinderen en waarom zien we niet den Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië uitrijden met alle statie van den onderkoning. (...) Het is bespottelijk dat er geen Indisch actueel filmjournaal in onze voornaamste bioscopen wordt gedraaid.*¹⁹⁰

De fijne kanten van het verschil

De verschillen waren echter niet alleen aanleiding tot ergernis. Verlofgangers konden er ook erg van genieten of er hartelijk om lachen. Een artikel in *In het land van de overheerser* is er een voorbeeld van. Een verlofganger beschrijft hoe de bewoners van het dorp waar hij met zijn gezin zijn verlof doorbrengt reageren op het zien van hun baboe:

Voor de dorpelingen kwamen we onverwachts en dat was 'n geluk. Wie weet wat 'n ovatie ons te wachten had gestaan, als ze geweten hadden 't uur, waarop we zouden binnenrijden. Maar de mare had zich ter nauwernood verspreid, dat

¹⁸⁵ Idem, “Die romanschrijvers... en Indië...!” in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 123

¹⁸⁶ V.d. B., “De westersche tourist in het oosten”, in : *De Indische Verlofganger*, jrg. 1926-1927, p. 280

¹⁸⁷ Idem, “De ware lust ontbreekt”, in: idem, p. 451

¹⁸⁸ V.d. B., “Koloniën en Moederlandse Financiën”, in idem, p. 64

¹⁸⁹ S.J. Aaij, “Oost-Indische Causerie”, in: *Het Koloniaal Weekblad*, 1920, nr. 1 p. 2

¹⁹⁰ Melis Stoke in *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 669

wij gekomen waren en dat wij in ons gevolg, “ ’n schrikkelik roer mins, die motte zien jò,” hadden meegevoerd, of ons huis werd belegerd. Alsof de baboe begreep, dat ze ’t best deed ter wille van haar rust zich openlik enige ogenblikken ten toon te stellen, kwam ze naar voren, ging ze ’n eind de weg op. Eerbiedig, - schuwheid, vrees was ’t, zoals men aan de dag legt, wanneer iets ons nadert, dat zoals de volksmond zegt, ’n lot op ons kan werpen, eerbiedig week de menigte opzij. Er lag iets onbeschrijfelijk grappigs in dat toneeltje. Glimlachend schreed onze getrouwe door de rijen gapende bewonderaars, die eerst losbraken toen de oorzaak van hun nieuwsgierigheid was verdwenen. (...)

Sinds onze vestiging alhier verzamelen zich op elke avond dorpsgezellen voor ’t huis in de hoop, dat “den bamboe” te voorschijn zal komen. (...)

“Is ’t waar, dà ze zomoar op de groand sloapt? Da’s gemein, ’t is toch òk ’n mins, niewoar, en om ze nou zo moar op de grond te laten leggen, dà’s slecht en gij?”

“Wèt ’t zeker?”

“Wel terecht, as ’n huis”.

“Nou, dan vajn ik ’t òk niet goed, helemaal nie, da mos nie maggen”. (...)

M’n vrouws reputatie heeft ’n knak gekregen.¹⁹¹

Ook een redacteur van de *Verlofganger* beschrijft met de nodige zelfspot waarom verlofgangers zo graag naar de dierentuin gingen: ze wilden tegenover de Nederlandse familie niet toegeven dat ze bepaalde wilde beesten nog nooit hadden gezien!

*Men kan Indische verlofgangers bij dozijnen tellen, die in hun verlof zich in het moederland op de hoogte komen stellen van Indiës fauna voor zoover die hier met levende exemplaren vertegenwoordigd is. Men voelt, dat men tegenover Hollandsche huisgenoten, in een scheve positie komt te verkeerren, wanneer men openhartig zou bekennen, nog nooit een panter in Indië ontmoet te hebben.*¹⁹²

Maar vooral kon het vreemd-vertrouwde van Holland voor ‘verse verlofgangers’ juist een bron zijn van veel blijdschap en plezier, schreef Melis Stoke. Zij gingen juist minder van hun verlof genieten naarmate ze wat meer acclimatiseerden:

Ik benijd menschen die zoo kersch versch van de Indische boot komen. Stad en land zijn voor hen nog vol verassingén, onverwachte vondsten, verheugende ontmoetingen.

(...). *Ze kunnen op een geheel anderen toon dan wij uitroepen: “Gunst zeg, daar heb je die-en die..” (...)*

Hun oogen stralen dan en in die verukking leest men de vreugde van herkennen, van weerzien, van weer-thuis-zijn en constateren dat de herinnering nog klopt met de wezenlijke en waarneembare dingen. (...)

Mannen die pas van de boot komen zitten met een voldaan gezicht te wachten op hun vrouwen die van naaisters zullen komen. Ze zien er voldaan uit omdat de gang van hun echtgenoot naar een naaister redelijk en evident is. Ze heeft nog onvoldoende kleeven, ze heeft een redelijk recht op meer en moderne kleeven. Mannen die al jaren van de boot gekomen zijn, zitten niet zoo vrolijk en voldaan te wachten als hun vrouwen naar de naaister zijn. Ze denken erover dat hun vrouwen, sinds de boot jaren geleden aankwam, reeds zoo onnoemelijk veel kleeven hebben gekocht: aldoor weer nieuwere en modernere. Het zal nooit ophouden.

Natuurlijk zal dit ook nooit ophouden voor de mannen die pas van de boot zijn. (...) Maar dat weten die mannen dan nog niet. Dat merken ze later wel. Voorloopig vinden ze het allemaal logisch en gewoon.

Ze kijken, aldus wachtend, met voldoening naar hun nieuwe wagentje dat buiten geparkeerd staat. Het glanst van belang en het is niet duur geweest. Veel goedkoper dan zulk een wagentje in Indië geprijsd staat. Straks komen de eerste krassen en deuken in de spatborden, en zoo komen ook de eerste krassen en deuken in hun gemoed dat zoo onbevangen openstond voor al het weergevonden en weernieuwe en blij-herkende van het moederland.

Menschen die pas van de boot komen ontdekken dat de wereld vol vrienden is. Ze hebben elken dag bezet en elken avond om die vrienden op te zoeken en te ontvangen: al hun belangstelling is dien vrienden toegekend en al de blijdschap van die vrienden is hen toegewend. Later ontdekken ze dat de menschen geen tijd en geduld hebben om onafgebroken hun totale vriendschap en toewijding te wenden naar bepaalde vrienden of kennissen: (...). Dat leeren ze echter later: voor het begin is elke ontmoeting een feest, omdat het een eerste ontmoeting is. Elke stem die hun oproep in de telefoon (We zijn er..!) beantwoordt, is een juichstem. (...) Ook dat duurt niet. Wat hen wacht is de routine, de sleur van de bewustwording dat er talrijke gesloten levens- en belangenskringen zijn. Er zijn nog talloze redenen meer waarom ik menschen, die pas van de boot zijn, zoo benijden kan:

De wereld is voor hen vol van mogelijkheden. (...) Ze zien de moederlandsche wereld als een spiegel: de vreugde die ze overal meenen te onderkennen is niet anders dan de kaatsing van de weerziensvreugde uit hun eigen gemoed....

¹⁹¹ S., “Onze Baboe”, in: *De School van Nederlands-Indië*, 19-8-1911. Afgedrukt in: *In het land van de overheerser I*, p. 90

¹⁹² XXX, “Ontmoetingen”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936, p. 557

*Langzaam, langzaam aan (...) worden de mensen van de boot precies zoals wij. En ze zien ons zoals we zijn, omdat ze in een spiegel kijken en ze zelf veranderd zijn naar ons model. Ach.... De pas- van –de-boot-periode duurt zoo kort.*¹⁹³

Ook de gids bij de tentoonstelling *Indië in Den Haag* uit 1982 beschrijft het verblijf in Nederland van verlofgangers als aangenaam. Deze indruk wekken vooral de opgenomen brieven van verlofgangersechtpaar Marinus en Ida Voorwijck, waarin zij hun dagelijkse leven in Den Haag beschrijven. De brieven zijn gefingeerd; ze zijn samengesteld naar aanleiding van archiefonderzoek en gesprekken met oud-verlofgangers, om een zo groot mogelijke groep verlofgangers te kunnen representeren.¹⁹⁴ Men mag er dus van uit gaan dat de samenstellers in deze brieven vaak verkondigde meningen opgenomen hebben. In één van deze brieven beschrijft Ida Voorwijck hoe zij haar tijd in Den Haag ervaart:

*Je vraagt je in je brief af hoe het me hier bevallen is. Ik heb, afgezien van een enkele kleine irritatie over bijkomstige zaken (zoals het lek in het dak in mei) echt een aantal heerlijke maanden gehad. Het was erg prettig om op de Dempo en in het pension geen huishoudelijke beslommingen aan m'n hoofd te hebben. (...) Ik was wel toe aan een paar maanden iets anders dan de voortdurende zon en warmte! (...) Het is een belevenis om weer een Hollandse lente mee te maken, de bomen op het Lange Voorhout langzaam groen te zien worden, het plezier mee te maken dat het opbergen van de warme zware winterkleding je kan geven, weer buiten op een terras thee te kunnen drinken... Je ziet ik word er lyrisch van. (...) Weet je wat we ook zo 'n weelde vonden? Dat we zo maar wanneer we wilden naar een Nederlands stuk in de schouwburg konden gaan en dat je ieder weekeinde kon kiezen uit een aanbod van concerten, de thé dansants, de operette, noem maar op.*¹⁹⁵

Aanpassingsproblemen

Er bleven echter moeilijkheden waar men tegen opliep gewoon door in Nederland te functioneren. Indischgasten vonden Nederlanders vaak onbeleefd in de omgang en soms bekrompen. Daarnaast waren de dagelijkse gewoontes heel anders: men miste vaak de ruimte van Indië, zowel binnen- als buitenshuis, men moest (weer) erg wennen aan de eetgewoontes (het eten had naar Indische begrippen weinig smaak), en het gebrek aan sanitaire voorzieningen als een badkamer of een bidet (of een fles water) op de wc. Er zijn meerdere bronnen die van dit soort problemen gewag maken: interviews, columns, romans en ingezonden brieven. Opvallend is echter dat ze aanleiding gegeven hebben tot een kleine literaire substroming die het wel en wee van Indische verlofgangers tot thema heeft: *comedies of error*, die vooral op de botsing tussen Indische en Nederlandse gewoontes ingaan. Melis Stoke schreef hierover een novelle, getiteld *Verlof*. Ze verschenen echter ook als toneelstuk. Een recensie noemt bijvoorbeeld het stuk *Jantje uit Indië: een 'verlofgangersblijspel'*, opgevoerd in de Koninklijke Schouwburg door het Nederlandsch-Indisch toneel. Het meldde op 18 februari 1937 dat het publiek zich prima vermaakt had: 'En daar is het, het bij 'verlofgangers-blijspelen' toch maar om te doen.'¹⁹⁶

Het stuk *Vrijgezellen* van M.H. du Croo, dat ik van dit genre tot voorbeeld zal nemen, draait om planter Jan van Berg en scheepsarts Hans van der Mark, twee verstokte vrijgezellen met verlof in Nederland, die verliefd raken op twee Nederlandse meisjes, hoewel ze dat op de thuisreis niet van plan waren. Veel van de humor komt voort uit de moeite die vooral planter Jan heeft zich aan Nederlandse gewoontes aan te passen. Dit komt het sterkst tot uiting in de tweede akte, die speelt in het Haagse pension waar Jan zijn intrek heeft genomen. Hij heeft veel te stellen met zijn oer-Haagse pensionhoudster. Deze akte heeft namelijk Jans dagelijkse gewoontes tot thema, en waarom die in Nederland voor irritaties zorgen. Het bedrijf begint met Jan die een Indisch dutje doet in een krossi males (luisstoel). Het aflopen van de wekker zorgt voor de eerste kleine aanvaring, want, in de

¹⁹³ Melis Stoke, "Mensen van de Boot", in: *De Indische Verlofganger*, 16 oktober 1934, jrg. 1934-1935, p. 203

¹⁹⁴ Kamerbeek e.a., *Indië in Den Haag. Portret van een verlofganger*, Den Haag 1982, p. 1

¹⁹⁵ Idem, p. 35-36

¹⁹⁶ *Het Vaderland*, 18-2-1937

woorden van de pensionhoudster: ‘Je bgrijpt toch óók wel, dat je hier, midden op den dag, geen wekker kunt laten aflopen!’¹⁹⁷

Melis Stoke beschrijft het probleem van de uiteenlopende dagritmes ook. Hij betreurt het dat hij in Holland ’s avonds rijsttafel moet eten, omdat hij anders niet achteraf kan rusten.

*Ik weet wat men mij zal zeggen: geniet uw rijsttafel in Holland midden op de dag. Goeie hemel, hoe moet dat...? (...) Moet men dan de taaie energie hebben om op uren dat de wereld voortgaat zich te bewegen in bed te gaan liggen? Is dat niet strijdig met de moderne begrippen en ons nerveus verlangen naar ontmoeting met de medemens?*¹⁹⁸

De Indische Pau Metman heeft in Basha Fabers “Trots anders” ook moeite met het middagritme:

*‘Je lekker maken’ bestond niet. Als Pau na school thuis kwam, wilde ze het liefst lekker baden en een kimono aantrekken. Wat in Indië de gewoonste zaak van de wereld was geweest, bleek in Nederland ongepast.*¹⁹⁹

Als planter Jan zich net als Pau Metman ’s middags op wil frissen, merkt hij dat het pension op zijn manier van wassen niet berekend is: de wasgelegenheid is veel te klein (zo blijkt uit de aanwijzingen bij de tekst), en hij heeft niet genoeg water tot zijn beschikking.

Als hij om meer vraagt, reageert de pensionhoudster ontsteld:

Juffr.: Maar meneer, alwéér water? U heeft vanmorgen pas een heele kit gehad!

Jan: Ja, maar ik kan toch niet met één kan water...

*Juffr.: Maar meneer, het is hier geen zwembad! Ik betaal me toch al een beroerte aan de waterleiding.*²⁰⁰

Het zwembad verwijst wellicht naar de Haagse Zwem- en badinrichting De Regentes, de bekendste van de Haagse badhuizen. Voor verlofgangers (en andere Indischgasten) was het een hele omschakeling om, naar Nederlands gebruik, slechts één keer per week naar een dergelijke instelling te gaan, in plaats van zich drie keer per dag te wassen.²⁰¹ Velen wilden zich toch dagelijks blijven wassen; dit verklaart bijvoorbeeld dat in de opzet voor een Tehuis voor Indische Verlofgangers nadrukkelijk wordt gesproken van kamers *met* badkamer.

Stokes hoofdpersoon Hein heeft in de novelle *Verlof* wel een badkamer ter beschikking, maar hij is het ook anders gewend:

*Hein was nog niet aan het einde van zijn ellende. In het badkamertje hingen rekken vol waschgoed en kinderkleeren waarover het douchewater, van zijn groote lichaam af, plensde.*²⁰²

In het stuk van M.H. du Croo had Jan bij gebrek aan badkamer zich willen behelpen door een kan met water over zichzelf uit te gieten, wat hem opnieuw op vinnig commentaar kwam te staan:

Juffr. In 'n fesoenlijk huis ga je niet in 'n waschkom staan en je dan water over je lijf gieten. Dat doet geen sterveling. 't Lekt beneden heelemaal door.

Jan Ik mag me toch waarachtig wel sirammen?

¹⁹⁷ M.H. du Croo, *Vrijgezellen, een blij verlofgangersspel*, p. 31

¹⁹⁸ Melis Stoke, “Het uur van de Rijsttafel”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 203

¹⁹⁹ Zie Faber, *Indisch leven in Nederland*, p. 26

²⁰⁰ Zie Du Croo, p. 33

²⁰¹ Zie bijvoorbeeld Maarten van Doorn, p. 57, Faber, p. 26

²⁰² Melis Stoke, *Verlof*, Amsterdam 1935, p. 36

*Juffr. Ja hoe u dat nou noemt... Als ik me wasch dan lekt het niet, en as meneer van beneden zich wascht dan lekt 't óók niet.*²⁰³

Het volgende wat Jan daarop probeert, namelijk genieten van de maaltijd, wil ook niet lukken. Het eerste wat hij over zijn pensionmaaltijd (aardappels met runderlappen en rode kool) zegt is: 'Hè... stinkt rooie kool altijd zoo?' Zijn pensionhoudster echter beschrijft juist de sambal die Jan bij zijn eten gebruikt als 'de stink stank waar u niet buiten kan'.²⁰⁴ Ook dit was uit het leven gegrepen: een man die werd geïnterviewd door het SMGI herinnerde zich dat zijn familie niet begreep dat hij 'dat vieze hete spulletje' bij zijn maaltijd at. 'Daar keken ze met afschuw naar.'²⁰⁵ Basha Faber beschrijft ook de afkerige reactie van Pau Metman op Nederlands eten: 'Nu leerde ze dat heel wat Hollandse maaltijden niet uit blik kwamen en zo mogelijk nog flauwer smaakten: hutspot met klapstuk, bloemkool of lammetjespap.'²⁰⁶

Tenslotte spreekt het stuk nog een onderwerp aan dat vaker in de bronnen opduikt: het verschil in omgangsvormen. Jan ergert zich steeds meer aan zijn pensionhoudster, die in niets lijkt op zijn Indische personeel.

*Wel potverdorie, ben ik nou Radja van Lahakiba geweest? Ja? En wat zei ik dan tegen m'n kok en m'n bottelier en de juffrouw van de huishouding als de rijst te nat en de kip te taai was? (Zich even opwindend) Dan zei ik Panggil kokkie, panggil Njai. Kau orang apa? Kau gila? Kau pikera koe soeka makanan begini?*²⁰⁷ (Neemt de schaal op, alsof hij haar iemand naar het hoofd wil gooien) *Ajo, lekas, angkat ataw...* (de deur open; de juffrouw kijkt hem verbaasd aan)

Juffr.: Wát zeit u?

*Jan: Ik..ik...wou nog wel een paar aardappels.*²⁰⁸

Later wordt het hem toch echt te veel, en valt hij uit:

*Spreek me niet tegen, juffrouw. En ik wil zooveel water als ik hebben wil. Genoeg om in te zwemmen desnoods. (...) En de baas zijn op mijn eigen kamers. Verstaat u, juffrouw? Verstaat u 't nou goed?*²⁰⁹

Dat men het soms moeilijk vond om in te schatten hoe hoger en lager geplaatsten met elkaar om dienden te gaan, duikt inderdaad wel eens in bronnen op. Ik vond twee artikelen in *Het Vaderland* die een dergelijke situatie beschrijven. In de ene, waarin ik in het volgende hoofdstuk nader in zal gaan, wordt een aanvaring tussen een agent en een verlofganger beschreven. In de andere, een ingezonden brief, verbaast een verlofganger zich over het feit dat zijn vrouw een sollicitante naar een baan als dienstbode niet als zodanig herkende: 'mijn vrouw [meende] er één te moeten aanspreken met Mevrouw, vanwege haar hypermoderne takelage (...).'²¹⁰

Ook als er geen onduidelijkheid ontstond omtrent de hiërarchie werd de wrevel die het verschil in omgangsvormen wekte aangesproken. A. van der Boon vraagt zich in een artikel in de *Indische Verlofganger* af of er bij de Nederlandse scholing niet wat meer plaats moest worden ingeruimd voor etiquette.

²⁰³ Du Croo, p. 34

²⁰⁴ Beide citaten, ibidem, p. 35

²⁰⁵ Zie SMGI, 1470.1

²⁰⁶ Zie Faber, *Indisch leven in Nederland*, p.26

²⁰⁷ Haal kokkie en de Njai. Wat ben jij voor iemand? Ben je gek geworden? Denk je dat ik zulk eten lekker vind? Vooruit, snel, ruim op...

²⁰⁸ Du Croo, p. 35

²⁰⁹ Idem, p. 36

²¹⁰ Verlofganger, "Werkeloosheid", In: *Het Vaderland*, 19-10-1934

Als men Neêrlands lieve jeugd niet alleen maar de landgenoot in het algemeen zoo bezig ziet of aanhoort, vraagt men zich meermalen ontsteld af, wat bereikt men eigenlijk met al dat onderwijs? (...) Er is behalve kennis en geleerdheid nog iets anders wat de mensch behoeft om wereldburger in de besten zin van het woord te worden. (...) "Goede zeden, goê manieren zijn de sleutels van een land". Het heeft er wel eens wat van dat dit over het hoofd gezien wordt.²¹¹

Een andere wenk in de *Verlofganger* was dat men zich er niet aan moest storen als men door Hollanders werd 'aangehaapt'. 'Dat is nu eenmaal een kleinsteedse eigenschap van de Hollanders, zelfs in de grotere steden.'²¹² Iets dergelijks herinnert een vrouw zich ook uit de tijd die ze als meisje in Nederland doorbracht: 'Ze bekeken me altijd een beetje. Nou dan bekeek ik hen ook.'²¹³ Een andere vrouw vertelde: 'Ik werd wel eens "nikker" genoemd, of "pindachinees".'²¹⁴

Het nadrukkelijke gevoel van anders- of veranderd-zijn, dat deze ervaringen teweeg brengen, wordt door verschillende schrijvers aangevoerd om de neiging van Indischgasten om naar elkaar toe te trekken te verklaren. Coos Versteeg citeert in *De Indische Zomer in Den Haag* Rob Nieuwenhuys, die het gedrag van verlofgangers en andere Indischgasten als volgt beschrijft:

Keerden deze 'Indische mensen' na zoveel jaren naar Holland terug, voorgoed of om eens 'uit te vriezen' (...) dan voelden ze zich in Holland ontheemd. Ze hoorden er niet meer thuis. Met verlof zochten ze elkaar altijd weer op, ze vormden een eigen gemeenschap, eigen kringen en coterieën, ze klitten aan elkaar. Ze konden eigenlijk alleen nog met elkaar praten (...) Van hun landgenoten waren ze geheel vervreemd. Holland was te klein voor hen geworden, te provinciaal, te benepen.²¹⁵

Versteeg spreekt op dezelfde pagina het vermoeden uit dat Nieuwenhuys zijn oordeel heeft laten beïnvloeden door de naoorlogse situatie. De anonieme schrijver van de column 'Ontmoetingen' en zijn voorganger Melis Stoke hebben dit gedrag echter ook vermeld. De schrijver van 'Ontmoetingen' is heel verbaasd in Zwolle een Indischman te treffen, omdat Zwolle volgens hem niet tot de 'Indische centra' behoort waar Indischgasten naartoe trokken:

Ik wil natuurlijk van Zwolle niets kwaads vertellen (...) maar een Indischman, die veel van de wereld gezien heeft, die er al jong op uitgetrokken is met "den drang naar de verte", in het bloed, kan toch maar moeilijk aarden tusschen de nette singels van een vriendelijke provinciestad, vooral wanneer hij daar, bij een volkomen ontstentenis van Indische milieu's, niet den geringsten "Anklang" vindt. Ik voor mij zou liever in Bondowoso wonen dan in Zwolle.²¹⁶

In zijn column 'de vreemde Vrucht' vergelijkt Melis Stoke Indische mensen in Holland met mango's die gekoeld zijn. Van buiten zijn zij verkild, maar onder de juiste, veilige omstandigheden, bloeien zij op en laten hun ware aard zien.

En ik bedacht dat wij allen, terugkeerend uit het zonnige Indië, iets van die vruchten hebben. Onder de noodzaak van bescherming tegen koude, atmosferische maar ook morele koude, tusschen menschen die ons niet begrijpen zooals we geworden zijn onder de tropenzon, trekken we die essentie van die atmosfeer in onszelf terug, onder een stevige beschuttende laag. Zij die ons terugzien vinden ons een beetje koud, een beetje veranderd, al is dat dan ook niet naar het uiterlijk. En pas in de koesterende warmte, onder de beschijning van een lief, trouw licht, waaraan we ons durven overgeven zonder bescherming, komt plotseling dat alles terug. Iets van de Vreemde Vrucht blijft in ons allen, Indische menschen, terug in Holland. En pas de koestering van onze gemeenschappelijke herinneringen worden we weer zoo, als we toen...eenmaal...daarginds waren..²¹⁷

Maar hij waarschuwt ook tegen te veel van dit gedrag:

²¹¹ V.d.B., "Knap, maar onwellevend", in *De Indische Verlofganger*, jrg. 1926-1927 p. 427

²¹² "Is het in Indië ook zoo warm als nu hier?" *De Indische Verlofganger* jrg. 1923-1924, p. 2

²¹³ SMGI, 1660.1

²¹⁴ SMGI, 1290.1

²¹⁵ Geciteerd bij Coos Versteeg, "Er is maar één echte Indische buurt", in: *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 42

²¹⁶ XXX, 'Ontmoetingen', in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936, p. 553

²¹⁷ Melis Stoke, "De vreemde Vrucht", in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 515

*En zelfs wij Indische mensen, voor wie de bronnen van de conversatie, door de gemeenschappelijke herinnering, onuitputtelijk zijn, mogen wel eens een ogenblik los uit dien sfeer van: Zeg...weet je nog..? en: Weet je wie ik laatst zag lopen..? Of: Dinges is er uit en je weet wel is met verlof.*²¹⁸

Indisch centrum Den Haag

Gelukkig voor de verlofgangers bestonden er ‘Indische centra’, waar men veel van deze aanpassingsproblemen kon omzeilen. De schrijver van ‘Ontmoetingen’ noemt Nijmegen, Arnhem, Apeldoorn, Hilversum, Breda en Amsterdam. Daarmee onderschrijft hij wat de advertenties in bijlage 2 ook al doen vermoeden: verlofgangers (en andere Indischgasten) waren een duidelijk aanwezig deel van de bevolking in deze gemeentes. Hier kon men dus een pension en huis mét badkamer huren en kwam men mensen tegen met wie men zijn ervaringen kon delen. Maar zoals telkens in de literatuur wordt benadrukt, kon niet één van deze ‘Indische’ steden tippen aan Den Haag. In geen enkele plaats in Nederland hoorde Indië zo vanzelfsprekend bij het dagelijkse leven als hier. ‘Eigenlijk is heel ’s-Gravenhage één groot Hotel des Indes,’ meent Melis Stoke, ‘hotel voor Indische doortrekkers, Indische thuiskeerenden, verlofgangers en gepensioneerden.’²¹⁹ Een anoniem artikel in *Het Vaderland*, geschreven door een oud-Indischman, noemde ook het ‘Indische filiaal Den Haag’ als beste keus voor Indischgasten: ‘Men profiteert van de ervaring van anderen, de aanpassing gaat betrekkelijk snel.’²²⁰

Wie naar andere Indischgasten zocht, kon hen volgens columnist XXX in Den Haag niet missen: ‘Je komt daar eigenlijk te veel van die oude sobats tegen zodat je voor niets anders meer tijd over houdt.’²²¹

De literatuur is het erover eens dat de vestiging van het Ministerie van Koloniën aan het Plein in Den Haag de aanzet heeft gegeven voor een ontwikkeling die zichzelf steeds bleef versterken. Vanwege de aanwezigheid van het ministerie vestigden ook particuliere ondernemingen hun hoofdkantoor in de Hofstad. Niet alleen gemakshalve vestigden Indische ambtenaren en particulieren zich daarom graag in deze stad; Den Haag, met bos en zee op een steenworp afstand, gold als een uitermate gezonde omgeving. Men wees er bijvoorbeeld op, dat malaria in woonwijken op de droge Haagse zandgrond geen kans zou krijgen.²²² De groeiende groep mensen met Indische banden vormde een belangrijke doelgroep voor de Haagse middenstand, waardoor een uitgebreid servicenetwerk ontstond dat rekening hield met de wensen van verlofgangers.²²³ Melis Stoke noemde ‘talrijke kruideniers’ die ingrediënten voor de rijsttafel aanboden, de tropenafdeling van een ‘groot warenhuis’, (de Bijenkorf, dat op de tweede etage een ‘afdeling Indische uitrustingen’ had ingericht²²⁴), maar ook banketbakkers die zaken als borstplaat in blik verkochten, bloemenwinkels die bloemstukken per vliegtuig verzonden en ook huishoudwinkels waarvoor verzending naar Indië bij de service hoorde.²²⁵ Al deze aantrekkelijke factoren zorgden ervoor, dat Den Haag ten tijde van het interbellum al verschillende Indische wijken kende. De oudere, zoals het Willemspark, de Archipelbuurt en de minder deftige Zeeheldenbuurt, hadden in het interbellum terrein verloren op Duinoord, het Regentessekwartier, de Valkenbosbuurt en het Statenkwartier. Deze drie wijken waren zowel populair bij repatrianten als verlofgangers (al hadden de gepensioneerden in het begin van de jaren twintig een lichte voorkeur voor het Statenkwartier, waar de verlofgangers Duinoord

²¹⁸ Idem, “Bridge”, : *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 115

²¹⁹ Melis Stoke, “Herfst-feest”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 171

²²⁰ Anoniem, “Oud-Indischman over de terugkeer naar Nederland. Den Haag als Indisch filiaal”. In: *Het Vaderland*, 14-8-1931

²²¹ XXX, “Ontmoetingen”, in *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936, p. 553

²²² Zie Versteeg, *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 33, *Indië in Den Haag*, p.13

²²³ *Indië in Den Haag*, p. 13

²²⁴ Zie Versteeg, *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 34

²²⁵ Melis Stoke, “Indische uitstallingen”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 183

prefereerden). Henk Schmal schrijft dat Duinoord een wijk was met een zeer gevarieerd soort woningen, waar verlofgangers van alle socio-economische achtergronden terechtkwamen. In Hotel Duinoord aan het Sweelinckplein kon men op stand logeren, terwijl bepaalde delen van de Obrechtstraat bekendstonden als ‘trassistraat’: hier verbleven voornamelijk kleine Indo-Europese ambtenaren.²²⁶

Aan het eind van de jaren twintig kreeg Duinoord concurrentie van de Bomen en Bloemenbuurt, en midden jaren dertig was deze wijk onder verlofgangers veruit het populairst (het Regentessekwartier en Duinoord namen in 1936 de tweede en derde plaats in).²²⁷

Ook op het gebied van onderwijs aan de kinderen van verlofgangers was Den Haag een goede keus. Een school die veel verlofgangerskinderen bezochten, was de HBS aan de Stadhouderslaan, makkelijk bereikbaar vanuit zowel Duinoord, het Statenkwartier, het Valkenbos- en het Regentessekwartier.²²⁸ Den Haag beschikte ook over twee bijzondere, op Indië gerichte scholen, de ‘Indische lagere school’ en de ‘Koloniale School voor Meisjes en Vrouwen’.

De Indische lagere school was opgericht omdat het Indische en het Nederlandse lagere onderwijs slecht op elkaar aansloot, zodat kinderen achterop raakten.²²⁹ Na het houden van een enquête richtte de V.v.I.V. in 1930 een studiec commissie op, die tot doel had de overgang tussen Nederlands en Indisch onderwijs te vergemakkelijken. In 1932 was een oplossing gevonden: de vereniging had onderwijzers met Indische leservaring in dienst genomen en in de Haagse Abeelstraat ruimtes gehuurd. ‘Over de vestigingsplaats was niet gediscussieerd,’ stellen de schrijvers van *Indië in Den Haag*. ‘Dat een speciale instelling als deze alleen in Den Haag rendabel zou zijn was blijkbaar vanzelfsprekend.’²³⁰ De opening van de ‘Indische lagere school’ was daarmee een feit. De school stond onder leiding van P. de Koning, oud hoofdonderwijzer in Bandoeng. De kleine klassen volgden het Indische leerplan, zodat de school een tweedeling doel kon dienen: het snel bijspijkeren van Indische kinderen die school hadden gemist, en het voorbereiden van kinderen die *in* Indië met een ander, meer op de Archipel gericht lesplan te maken zouden krijgen. De school was een succes: hij heeft tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog meer dan duizend leerlingen gehad.²³¹

De Koloniale School voor Meisjes en Vrouwen was in het leven geroepen door twee initiatiefneemsters. De eerste, Maria Stibbe-Koch, had als jonge echtgenote van een controleur in de binnenlanden van Sumatra ervaren met hoeveel praktische moeilijkheden vrouwen daar te maken konden krijgen, waarop ze niet waren voorbereid.²³² Haar plannen vonden meteen goedkeuring bij Zuster L. Hellemans, oud directrice van de Rotterdamse kliniek en polikliniek. Zij wist al potentiële cursisten: driekwart van de deelnemers aan de ‘moedercursussen’ die zij sinds 1919 gaf, wilden na de cursus naar Indië vertrekken: getrouwd of om een carrière te beginnen als verpleegster of lerares.²³³

²²⁶ H. Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, p. 75-76 Schmal suggereert dat deze Indo-Europeanen bij elkaar steun zochten, omdat zij in Holland weinig contacten hadden en hun verlof verplicht in Nederland moesten doorbrengen. Dat laatste is niet juist: het stond verlofgangers vrij buiten Nederland te verblijven, zoals de eerder geciteerde artikelen ‘Een verlofganger in Zwitserland’ en ‘Een Tehuis voor den Indischen verlofganger’ aantonen.

²²⁷ Zie voor een uitgebreid overzicht van Haagse wijken waar in het interbellum Indischgasten woonden Maarten van Doorn, p. 50

²²⁸ *Indië in Den Haag*, p. 21

²²⁹ Zie bijvoorbeeld SMGI Interview 1286.1, *Indië in Den Haag*, p. 20

²³⁰ Idem

²³¹ Idem, p. 20-21

²³² *Indië in Den Haag*, p. 27

²³³ Idem, en Kroonen, “De georganiseerde Indische mens in Den Haag”, in: *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 211

Het initiatief werd enthousiast ontvangen in de Indische kring; in het Comité van Aanbeveling zaten bijvoorbeeld Jhr. H. Loudon, directeur van de Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij en oud-Gouverneur-Generaal A.W.F. Idenburg.²³⁴ Ook het Ministerie van Koloniën en de gemeente Den Haag zegden snel een tweejaarlijkse subsidie toe van elk duizend gulden.²³⁵ Op 24 september 1921 opende de school op het Westeinde nummer 46 haar deuren. Bij de opening zei mevr. W.A.L. Ros-Vrijman, voorzitter van het schoolbestuur, dat zij hoopte dat de school aan haar doel van het ‘Het bekwamen van jonge meisjes en vrouwen voor hun taak van huisvrouw en moeder in de tropen’²³⁶ zou kunnen voldoen.

Het lesprogramma is in de 28 jaar dat de school heeft bestaan vrijwel hetzelfde gebleven: Zr. Hellemans gaf ook hier haar moedercursus, daarnaast stonden de vakken tropische hygiëne, eerste hulp bij ongelukken, verbandleer, ziekteverpleging, huishoudles, het bereiden van Hollandse en Indische gerechten, naailes, Maleis, land- en volkenkunde, en praktische informatie over de uitrusting en uitzet die in Indië nodig was op het programma.

De cursussen, die drie maal per jaar gedurende drie maanden werden gegeven, waren een groot succes. De school heeft tot 1949 bestaan.²³⁷

Naast goede scholen, bood Den Haag talrijke mogelijkheden en voorzieningen voor het hoofddoel van een verlof: ontspanning. Op steden als Rotterdam en Amsterdam had Den Haag één ding nadrukkelijk vóór: Scheveningen, een badplaats van internationale faam, met zomers regelmatig voorstellingen en concerten van wereldformaat. Hoewel primair georganiseerd voor badgasten, maakten de Hagenaars met graagte gebruik van het geboden amusement.²³⁸

Wie ’s winters vermaak zocht, kon overdag terecht in de Haagse musea. ’s Avonds genoot men rond het Buitenhof van toneel, concert en operette, rond de Wagenstraat van glitter en glamour bij revue en cabaret. Ook dansen kon in Den Haag altijd: ’s avonds in een dancing, bij een café of op een bal, of ’s middags tijdens een thé dansant.²³⁹ Indische verlofgangers vielen op als fervente uitgaanders, volgens sommigen veel meer dan de Hagenaars zelf.²⁴⁰

Toch lijkt één van de grootste genoegens van Den Haag juist te zijn geweest dat men deze genoegens met andere verlofgangers kon delen. ‘Verlofgangers herkenden elkaar op straat,’ volgens Vilan van de Loo, ‘vooral aan de nieuwe kleren die men voor terugkeer had laten maken en die nooit helemaal in het Haagse modebeeld pasten.’²⁴¹ In *Levens-honger*, een roman met een verlofganger als hoofdpersoon, wordt dit met de volgende passage verduidelijkt:

“Zeg kerel, vertel me eens, waar heb je in Godsnaam die demi-saison gekocht?”

“Wel, in Amsterdam, bij Dissel en Co, in de Kalverstraat,” antwoordde Alex verwonderd.

“Nu, je niet er niet nijdig om worden, (...) maar trek dat ding niet meer aan... is dát nu een gemeen, groen kleurtje! (...) ’t Is een horreur! ...zo gek toch, al die indische lui komen hier met zulke onmogelijke demi-saisonnetjes... je kent hen direct... en in de winkel kennen ze hen ook, en smeren ze hun van alles aan (...).”²⁴²

Plekken waar men elkaar vaak ontmoette waren hotels, zoals het bekende Des Indes, Hotel Central aan de Lange Poten, Hotel de Twee Steden op het Buitenhof, het Scheveningse Kurhaus en Kasteel Oud Wassenaar.²⁴³ Hier organiseerden twee Indische verenigingen feesten: de Indische Club, een

²³⁴ *Indië in Den Haag* p. 27

²³⁵ *Idem*

²³⁶ *Opening 1921*, geciteerd bij Kroonen, p. 211

²³⁷ *Indië in Den Haag* p. 27, Kroonen, p. 211

²³⁸ Zie Maarten van Doorn, p. 221-222

²³⁹ *Idem*, 224-226

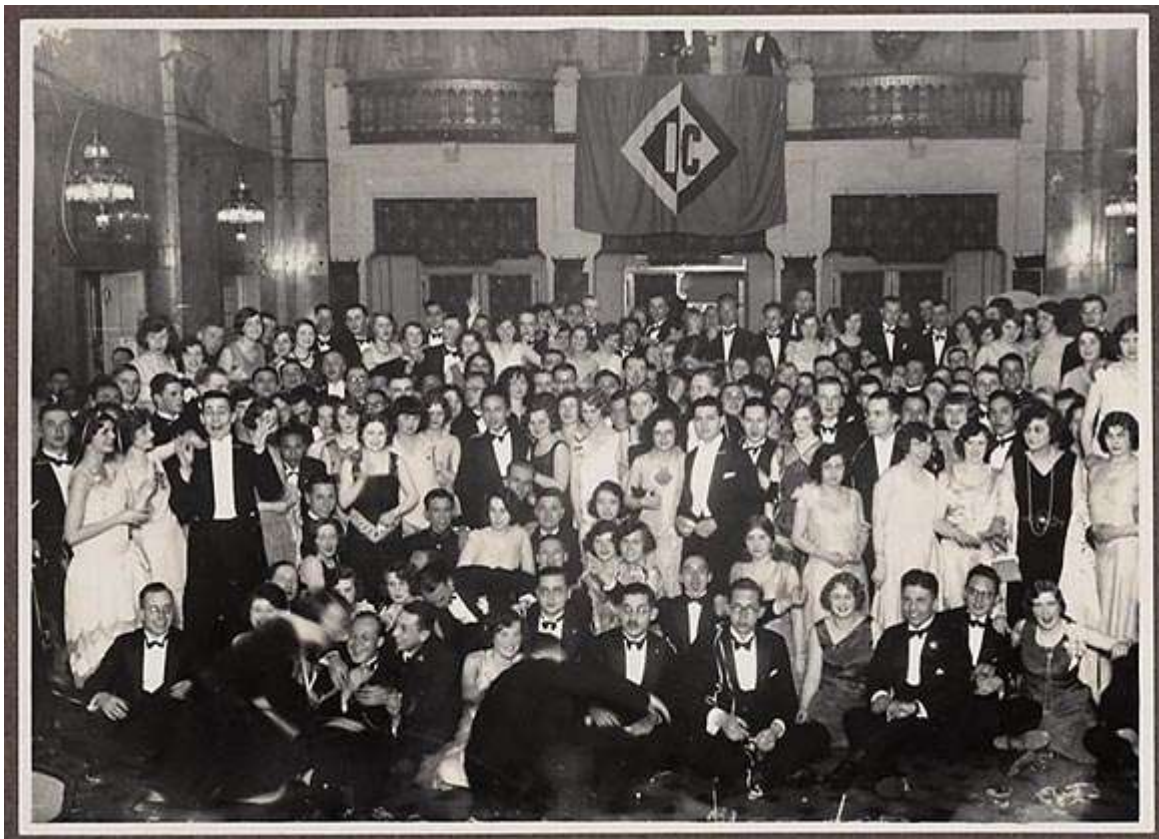
²⁴⁰ Zie citaten bij Maarten van Doorn, p. 233

²⁴¹ Vilan van de Loo, “Mensen, straten en gebeurtenissen”, in: *De Indische Zomer*, p.139

²⁴² Henri Borel, *Levens-honger*, Amsterdam 1912, p. 65

²⁴³ *Indië in Den Haag*, p. 29

gezelligheidsvereniging voor Indische studenten en leden van de KMA²⁴⁴ in Breda, en Eurasia, een vereniging die zich op verlofgangers en oudgasten richtte. Leden van deze vereniging kwamen vaak samen in het eerder genoemde restaurant van galerie 'Boeatan'.²⁴⁵ Leden van Eurasia richtten meerdere orkesten op, zoals jazzorkest 'De Flierefluiter', (later de 'Romancers'), dixielandorkest 'The Rhythmings' en twee 'Indische' orkesten: een krontjong- en een gamelanorkest. Deze waren opgericht om bij gelegenheden waar Indië centraal stond de 'Inlandse muziek van de Indonesische archipel'²⁴⁶ ten gehore te brengen. Aangezien alle orkesten ook student-leden hadden, was naast Eurasia ook de Indische Club vertegenwoordigd, want het was erg gebruikelijk voor Indische studenten zich bij de Club aan te sluiten. De jazzorkesten speelden dan ook zowel in Den Haag als op studentenfeesten.²⁴⁷

Amsterdam 1927. "Feest van de Indische Club in Krasnapolsky. Op de achtergrond het clubvignet. Op de eerste staande rij, tweede van rechts met lange parelketting Lies Meyjes, die deze foto in haar album plakte. Zij en waarschijnlijk veel andere feestgangers waren vanuit Indië op verlof in Nederland." Historisch Beeldarchief Migranten, IISG Amsterdam

Toch was vooral het bezoek aan de 'soos', de sociëteit, Indischgasten het meest vertrouwd. In Indië was het bezoek aan een sociëteit een vanzelfsprekend deel van het leven. In de binnenlanden was het één van de weinige plekken waar men andere Europeanen kon ontmoeten.²⁴⁸ De gewoonte een sociëteit te bezoeken zetten verlofgangers in Den Haag graag voort. De twee bekendste sociëteit

²⁴⁴ Koninklijke Militaire Academie

²⁴⁵ *Indië in Den Haag*, p. 33

²⁴⁶ Idem

²⁴⁷ *Indië in Den Haag*, p. 33-35

²⁴⁸ Coos Versteeg, *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 202

waren de Nieuwe of Litteraire Sociëteit ‘de Witte’ aan het Plein, en de Oranjesociëteit, ook wel ‘het Zwaantje’ genoemd, aan het Prins Hendrikplein. In ‘de Witte’, schuin tegenover het ministerie van Koloniën, ontmoetten de hooggeplaatste ambtenaren, politici, functionarissen uit het leger en welgestelde ondernemers elkaar. ‘De heele atmosfeer is bezwangerd met herinneringen aan de Indische jaren’,²⁴⁹ volgens een beschrijving uit 1934. Van Doorn merkt op: ‘Er werd ook wel spottend beweerd dat Indië veeleer vanuit De Witte werd bestuurd dan vanuit het departement.’²⁵⁰ Als ze door de ballotage kwamen, konden verlofgangers een drie maanden durend lidmaatschap aanvragen.²⁵¹

Op de Oranjesociëteit was de ballotage minder streng en was daarom het ledenbestand gevarieerder. Verlofgangers konden maandlid worden. Qua bezigheden werd er iets meer dan in de Witte kaart gespeeld en gebiljart.²⁵² Op dinsdag en donderdagavond hadden ook damesleden toegang tot de sociëteit. Melis Stoke noemt dit typisch Indisch:

*Het verschijnsel van vrouwen in een sociëteit is volstrekt koloniaal. Niemand die in Indië is geweest (...) verbaast zich over de verschijning van dames op het terrein der mannelijke gezelligheid. (...) Is het een wonder dat iets van deze praktijk is overgedragen naar Holland? En is het een wonder dat dit langzaam en voorzichtig geschiedt moest (...)? Maar het komt ervan... Indië is aan de winnende hand... (...) Het nieuwste... Zondag-avond-diner-gelegenheid voor leden met hunne vrouwelijke huisgenooten... Een hele étage ter beschikking van gezins-gezelligheid, eenmaal per week en een gansche winter door. Dit is een stap van groot gewicht. (...) [De vrouwen] hebben een bres geslagen en vriendelijke handen trekken hen naar binnen(...).*²⁵³

Stoke spreekt ook meermaals over een andere ‘sociëteit’, de ‘Pier sociëteit’: hiermee duidt hij het fenomeen aan dat de Scheveningse Pier ’s zomers een informele ontmoetingsplaats was voor Indischgasten, waar ook verlofgangers deel van uitmaakten. Men genoot van zon, zee, de laatste nieuwtjes uit Indië, en vooral elkaars gezelschap.

*Wie op de banken van de Pier-Societeit plaats neemt kan zich gemakkelijk voorstellen dat hij aan boord van een grote mailboot is, op het promenadedek Dat is een situatie die velen Indischen menschen vertrouwd en lief is. (...) Treffend is de ongedwongen toon die tusschen de leden van de Pier societeit gebruikelijk is. (...) Men heeft elkander al eens gezien, in een Indisch zwembad, in een Indische societeit, in een Indisch hotel. En blijde kreten van verrassing klinken uit den kring der societeitsgangers op zoodra een naam genoemd wordt die meerderen tegelijk bekend is.*²⁵⁴

The call of the East

Hoeveel mogelijkheden tot vermaak Holland ook mocht bieden, naarmate het verlof vorderde kon een heel ander gevoel de overhand gaan krijgen. Coen van ’t Veer noemt dit in het nawoord bij de roman *Zoutwaterliefde* de ‘Indische paradox’: verlangde men in Indië naar Holland, in Holland verlangde men naar Indië.²⁵⁵ Bij verlofgangers begon het te kriebelen als het vermaak in Europa ze begon te vervelen:

*Ook genoegens vervelen, vooral wanneer men er teveel van krijgt: menig verlofganger kan hierover meespreken. De genoegens culmineeren in cinema’s, schouwburgen en eetgelegenheden. (...) Iemand die denkt dat de roes van genoegens lang duurt vergist zich, men stelt zich daarvan meestal te veel voor.*²⁵⁶

²⁴⁹ J.F. van Hoytema, ‘Wat Den Haag voor Indië en wat Indië voor Den Haag beteekent’, p. 342, geciteerd bij van Doorn, p. 58

²⁵⁰ Zie Van Doorn, idem

²⁵¹ Zie Kroonen, *De Indische Zomer*, p. 202

²⁵² Idem, en *Indië in Den Haag*, p. 29

²⁵³ Melis Stoke “Vrouwen in de sociëteit”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 235

²⁵⁴ Melis Stoke, “De Pier-Societeit”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1934-1935, p. 587

²⁵⁵ Coen van ’t Veer, “Nawoord Zoutwaterliefde”, in: Melis Stoke, *Zoutwaterliefde*, Leiden, 2006, p. 215

²⁵⁶ Anoniem, “Oud-Indischman over de terugkeer naar Nederland. Den Haag als Indisch filiaal”. In: *Het Vaderland*, 14-8-1931

Nu was dit gemis voor verlofgangers slechts van korte duur, omdat men na een aantal maanden vanzelfsprekend terugkeerde. Het fenomeen was echter bekend: Vilan van de Loo citeert enkele Indische romans uit het begin van de eeuw die dit gevoel tot thema hadden, zoals P.A. Daums *Indische mensen in Holland*; en de *Verlofganger* besteedde regelmatig aandacht wat men ‘the call of the East’ noemde. De auteur van ‘Ontmoetingen’ schreef bijvoorbeeld over een Indische mensen die hij in de dierentuin zag:

Er zijn ook Indischgasten die door een gevoel van heimwee gedreven (...) herhaaldelijk een Dierentuin bezoeken. Zij hebben er het gevoel dichter bij het warme en fantastische land te zijn, waar zij een goed deel van hun leven hebben doorgebracht.(...) . Wanneer zij voor het hok van den tijger staan, ruiken zij de rimboe. (...) Zij denken er nog aan wanneer zij een uur later op een tochtigen hoek in de regen op lijn 36 staan te wachten. (...) Ik begin te gelooven, dat “wij uit Indie” graag in een Dierentuin vertoeven, omdat het een der schaarsen plekjes op moederlandschen bodem is, waar de “call of the East” ons minder tergend en minder klemmend in de ooren klinkt...²⁵⁷

Ook het Indo-Europees Verbond zag in dit verlangen naar Indië een belangrijk maatschappelijk vraagstuk. In 1934 startte zij een regeling die het gepensioneerden mogelijk maakte terug te keren naar Indië.²⁵⁸ In het krantenartikel geeft het I.E.V. aan dat dit verlangen samenhangt met de pensioenskortingen in Nederland, die naar aanleiding van de crisis waren ingesteld. In Indië was het leven goedkoper. Maar Melis Stoke schreef in een commentaar op dit artikel dat zeker ook psychologische factoren een rol spelen in het verlangen om terug te keren:

*Wat heeft Holland velen gebracht..? Is het ooit de verwerkelijking van het ideaal volwaardig aan de spanning waarin het jarenlang werd gedragen en gekoesterd?
Ik stel mij voor dat voor velen de verwezenlijking van dit ideaal niet volkomen is geweest.. Dat velen de beslommeringen van een bescheiden Hollandsche woning, ergens in een straat vol soortgelijke woningen zwaarder hebben gevoeld dan ze hadden gedacht. Want vond het, in de kringen van hen onder wie thans animo bestaat tot terugkeeren naar Indië, niet dikwijls een problematische verwezenlijking in enkele kamers, achter een moeizaam te beklimmen trap, achter een deur met vele bellen, in een straat wier soberheid wel erg somber afstak tegen het groen en de ruimte van Indië? De menselijke natuur is nu eenmaal zoo gereed om in de verbeelding te verheerlijken zonder voorbehoud, zonder achterdocht tegen alle mogelijkheden van de toekomst.²⁵⁹*

Stoke bereidde zelfs mensen die voor het eerst naar Indië gingen al op deze Indische paradox voor: in zijn handboek *Wat men in Indië moet doen en laten* uit 1939 citeerde hij een versje dat hij geschreven had voor een dame, die ‘tot profijt van de rederijen en aanzienlijk nadeel voor haar gemoed en beurs’ maar tussen Indië en Nederland op en neer bleef reizen:

*Wat men nimmer verliest
is: the call of the East.
Mais partir c'est mourir
Straks verlangt ge naar hier
Das Glück ist da... wo man nicht ist...²⁶⁰*

Maar voordat verlofgangers zich weer overgaven aan de ‘call of the East’ hadden sommigen onder hen nog iets belangrijks te regelen: het vinden van een Nederlandse bruid. Naar aanleiding van deze ‘bezigheid’ tijdens het verlof is het interessant om in het volgende deel naar de mening van Nederlanders te kijken: Hoe stonden verlofgangers eigenlijk bekend? En wat betekende een huwelijk met een verlofganger voor de bruid en haar familie?

²⁵⁷ XXX, “Ontmoetingen”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936, p. 521

²⁵⁸ “Passage naar Ned.-Indië. Hulp van het Indo-Europeesch Verbond”, in: *Het Vaderland*, 7-2-1934

²⁵⁹ Melis Stoke, “Aftocht en Thuiskomst” in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 679

²⁶⁰ Idem, *Wat men in Indië moet doen en laten*, Den Haag 1939, p. 19

Meningen of vooroordelen?

In dit laatste deel van mijn scriptie wil ik aandacht besteden aan de invloed die verlofgangers op Nederlanders hadden. Wat vonden de ‘Hollanders’ van hen? En had de aanwezigheid van verlofgangers invloed op hun dagelijks leven?

De mening van verlofgangers over Hollanders is relatief eenvoudig te achterhalen. De schaarse literatuur waarin verlofgangers worden genoemd gaat namelijk uit van hun ervaring in Nederland. Wat hieraan anders was dan voor de meeste Nederlanders, wordt dan benadrukt. Voor de vooroorlogse periode is echter nog niet onderzocht wat Hollanders van verlofgangers vonden. Het weinige dat al bekend is, weten we van verlofgangers zelf: uit bronnen of uit interviews. Hoe begrijpelijk dit ook is gezien het weinige onderzoek dat is gedaan, er bestaat hierdoor een reële kans dat het beeld vertekend raakt. Als ik namelijk op het beeld van ‘de Nederlander’ af zou gaan zoals dat in het vorige deel van mijn scriptie wordt geschilderd, dan kon ik niet naar de Nederlandse *mening* over verlofgangers vragen. Mensen die volstrekt gespeend zijn van enige kennis over Indië, zullen over inwoners van dit land namelijk vooral vooroordelen hebben. Dit kwam inderdaad voor, zoals het vorige deel toont. Naast het feit echter dat dit storend en verwarrend was voor de verlofgangers, kon het ook voor Nederlandse familie moeilijk zijn hun Indische verwanten niet te begrijpen. De auteur van de column ‘Ontmoetingen’ vraagt hier aandacht voor:

Er is een oud vrouwtje (...). Ik weet niet meer hoe ze heet en ik ben vergeten waar ze woont. Ik weet alleen, dat zij Moeder is. (...) Haar eenige dochter (...) is eenige jaren geleden, getrouwd met een planter, naar Indië gegaan en nu is zij alleen achter gebleven. Het is een eenvoudig zieltje, dat niets van Indië afweet (...). Voor dit moedertje is Indië een schrikbeeld(...). Zij heeft in de krant een opwindend verhaal gelezen over een in den rimboe neergelegden tijger. Of zoo 'n onguur beest ook bij Lies.... Er is angst in de oude oogen van dat dorre, gerimpelde gezichtje. (...) Zij is mij dezer dagen, met een van aandoening bevend stemmetje, komen vertellen, dat Jan en Lies met verlof komen. Ik maak mij zorgen over dit weerzien, want Jan en Lies-uit Indië, zullen de vreugde en de angst van het eenzame oudje niet begrijpen kunnen. Hoeveel Indische verlofgangers hebben zich niet, laten wij het zacht zeggen, ietwat onwennig gevoeld toen zij na jarenlange afwezigheid bij hun oude moeder in Holland terugkwamen? Vaak loopen die ontmoetingen op een teleurstelling uit...²⁶¹

Eerder geciteerde stukken uit de *NRC* en vooral de Haagse krant *Het Vaderland* laten echter zien dat het beeld van de onwetende Nederlander te beperkt is. Er waren wel degelijk lezers geïnteresseerd in de situatie van verlofgangers. Een enkel kritisch artikel bewijst daarnaast, dat het hier niet alleen ging om andere Indischgasten.

In mijn zoektocht naar de Nederlandse visie op verlofgangers heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde krantenarchieven van de *Het Centrum*, *Het Volk*, de *NRC* en *Het Vaderland*. Dit leverde 410 artikelen op, waarvan 356 artikelen op enige wijze betrekking hadden op de door mij onderzochte groep. (Geen hiervan kwam uit *Het Centrum* of *Het Volk*: deze kranten gebruikten de term ‘verlofganger’ alleen in een militaire context.) De artikelen uit het *NRC* zijn tot 1930 gedigitaliseerd, die van *Het Vaderland* tot 1945.

Het gaat hierbij noodzakelijkerwijs om een kleine steekproef in maar een enkele van de vele interessante dagbladen. Zonder dus een volledig beeld te kunnen schetsen, voegen deze berichten wel een dimensie toe aan datgene wat verlofgangers in eigen kring over zichzelf zeiden. Daarnaast behoorden verlofgangers nadrukkelijk óók tot de doelgroepen van deze kranten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de uitgebreide aandacht die de *NRC* schenkt aan het tienjarig jubileum van de V.v.I.V.,²⁶² en dit geldt nog nadrukkelijker voor het Haagse *Vaderland*, dat veelvuldig aandacht besteedde aan voor verlofgangers interessant nieuws, en ook door hen ingezonden stukken plaatste.

²⁶¹ XXX, “Ontmoetingen”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1935-1936 p. 489

²⁶² “Tien jaren zorg voor Indische verlofgangers. Jubileum nummer der Vereeniging van Indische Verlofgangers,” in: *NRC*, 30-12-1929

Dit heeft gevolgen voor het beeld dat zij schetsen: als de kranten iets plaatsten dat volgens de verlofgangers onjuist was, konden zij hierop reageren en deden dat soms ook.

Dit gebeurde bijvoorbeeld bij het al eerder geciteerde stuk: ‘Een Verlofganger in Zwitserland’. In een reactie op dit artikel schreef een andere verlofganger in het *Vaderland*:

In bewondering voor wat de Europa biedt ga ik (...) geheel met den schrijver mede, doch wanneer hij dan op Bas Vethsche wijze Indië wil vergeten en dan eenzijdig afkamt, dan loopen onze wegen uiteen. (...) Dat sommigen zooals blijkbaar bovenbedoelde “verlofganger”, “tropenwee” ondervonden en Indië “vergeten” willen, is zeer te betreuren, doch dat is dan iets individueels en deze persoonlijke ervaringen behooren geen onverdiende smet te werpen op het leeven in de tropen in het algemeen. Voor hen, die Indië kennen, is dit niet zoo erg, omdat de meesten hunner – daar ben ik van overtuigd – er gunstig tegenover staan, maar voor de jongelui, die er aan mochten denken, zich in Indië een carrière te scheppen verdient het aantrekkelijk-misleidend geschreven artikel deze korte weerlegging.²⁶³

Verlofgangers als propagandisten voor Indië

Dit is niet het enige artikel dat een verband legt tussen verlofgangers en reclame voor de Indische dienst. Als het verlofgangers zichtbaar goed ging, zo was de heersende mening, zouden meer Nederlanders een Indische carrière overwegen. De ‘groot opsnijdende verlofganger’²⁶⁴ was dus van belang voor het *image* van Koloniën. In een krantenartikel met de kop ‘Ambtenaarsnood in Indië’, waarschuwt de schrijver dan ook voor het negatieve effect dat een te laag verlofstraktement heeft op potentiële Indiëgangers:

Hoe geheel anders doen in dezen de groote maatschappijen, die de verlofganger het volle salaris laten behouden (...), wel wetende, dat een niet met geldzorgen worstelende verlofganger de beste reclame is en tevens een onbetaalde propagandist. Stel daar tegenover den ambtenaar-verlofganger met een verlofstraktement, dat nauwelijks hooger en soms zelfs lager is dan het inkomen van actief dienende collega's (...). De ontevredenheid en verbittering stijgen naarmate de bodem van zijn beurs beter zichtbaar wordt en hij wordt ... een propagandist tegen den Indischen dienst in zijn geheele omgeving, ook al zwijgt hij. Wie zal de aantallen optellen van hen, die ervoor terugschrikken naar Indië te gaan, nadat ze hun licht hebben opgestoken bij dergelijke verlofgangers?²⁶⁵

Zo beredeneerd vervulde een verlof, als de werknemers geen geldzorgen hadden, twee belangrijke functies voor de Nederlandse overheid: als vakantie verhoogde het de productiviteit van de werknemers en als reclamemiddel leverde nieuwe werknemers op. Het is daarom ook niet zo verwonderlijk dat een artikel dat de *nadelen* van een Europees verlof beschrijft, verscheen in 1931, toen er vanwege de crisis in Indië geen behoefte was aan nieuwe arbeidskrachten. De anonieme schrijver van dat artikel maakte zich vooral zorgen over de hoge kosten die het Indische gouvernement voor de verlofgangers moest maken:

Dat gouvernement betaalt – de passagierslijsten bewijzen het – jaarlijks millioenen voor die verloven (declaratie, passage en verlofstraktement hieronder begrepen.) Bij een eenvoudige berekening komt men gauw op f 10.000.000 's jaars. (...) Ware een binnenlandsch verlof mogelijk, dan zou menig Indische verlofganger (...) van een binnenlandsch verlof gebruik maken. Het gouvernement voornoemd en de verlofganger, zij beiden zijn ermee gebaat. De dure bootspenningen zouden in het laatje kunnen blijven en de verlofganger behoeft niet zoo zeer zijn spaarpenningen aan te spreken, terwijl (...) hij veel beter in Indië kan blijven dan hier of elders zich in een étagekamer op te sluiten.²⁶⁶

Dit plan zou in Indië niet goed zijn gevallen: in deel I is al duidelijk geworden dat alle pogingen de verlofregeling in te perken daar op fel protest stuitten. Er is echter genoeg reden aan te nemen dat ook een hoop Nederlanders de verlofgangers niet graag hadden zien wegblijven. Zij stonden namelijk bekend als vermogende mensen. Een krantenadvertentie, gericht op de Haagse middenstand, stelde bijvoorbeeld de vraag: ‘Welk aandeel heeft Uw zaak in de welvaart, die de

²⁶³ M.J. Lusink, “Een Indische verlofganger in Zwitserland”, *Het Vaderland*, 5-9-1929

²⁶⁴ “Het leven in Oost-Indië”, in: *Het Vaderland*, 18-3-1927

²⁶⁵ A. Vogel, “Ambtenaarsnood in Indië”, in: *Het Vaderland*, 5-2-1921

²⁶⁶ “Groot buitenlandsch verlof”, in: *Het Vaderland*, 9-9-1931

Indische verlofganger hier brengt?²⁶⁷ Een ingezonden brief in *Het Vaderland* gebruikte als argument tegen een nieuw belastingstelsel, dat dit verlofgangers zou kunnen afschrikken: ‘De Indische verlofganger zal zich twee keer bedenken, alvorens weer eens een verloftijd in het goede vaderland te gaan doorbrengen!’²⁶⁸

Vooraf Den Haag was gebaat bij de komst van verlofgangers: omdat Den Haag zich qua service het meest op hen had ingesteld, was het voor de Haagse middenstand essentieel verlofgangers te blijven aantrekken. Zo schreef *Het Vaderland* bij het uitkomen van het *Maandboek voor Den Haag*:

*De firma v/h Corsmit, Brossois en Co., de uitgeefster, beoogt met dit handige, goed verzorgde boekje in de eerste plaats reclame voor haar zelf. Maar zij heeft niet tevergeefs gerekend op de medewerking van andere Haagsche firma's, die er evenzeer als zij belang bij hebben om ervoor te zorgen, dat verlofgangers en vreemdelingen naar den Haag kwamen. (...) Het boekje moet helpen het oog te openen voor de aantrekkelijkheden van den Haag – helaas heeft de naam van den Haag in de laatste jaren enigszins geleden – en tevens den strijd aan te binden tegen andere plaatsen in ons land die van gemeentewege trachten nieuwe inwoners en vreemdelingen te trekken. (...) Een voor Hagenaars van alle rangen en standen sympathiek doel dus.*²⁶⁹

Een ander voorbeeld is een verslag van een vergadering van de Haagse pensionbond, waarop de spreker waarschuwde dat men met de wensen van de verlofgangers rekening moest blijven houden, omdat zij 75% van alle gasten uitmaakten.²⁷⁰

Hebzucht

Verlofgangers, zo blijkt uit literatuur, waren zich ervan bewust dat hun geld belangrijk was voor de Nederlandse economie. Men kreeg alleen wel eens het gevoel te worden gebruikt. Niet alleen door vreemden, zoals de geciteerde krantenartikelen in deel II laten zien, maar ook door familie. Du Croo en Melis Stoke drijven hier allebei de spot mee. Du Croo dokter Van der Mark verzucht bijvoorbeeld tegen Jan van Berg: ‘Na ’n maand ben je uitgekeken en heb je ruzie met de halve familie en aan de andere helft geld geleend.’²⁷¹

Vooraf in Stokes novelle *Verlof* is hebzucht één van de duidelijkste karaktertrekken van de Hollandse personages. Hoewel de schrijver op verschillende plekken in het verhaal opmerkt dat zijn hoofdpersoon Hein in Nederland veel inkopen doet (dit tot vreugde van de Nederlandse winkeliers), besteedt hij meer aandacht aan de manieren waarop Heins naaste familie beter van hem probeert te worden. ‘Hou je handen maar op je zakken want lui als jij hebben ze hier zoo meteen in de gaten’,²⁷² waarschuwt de broer van Hein hem al op de boottrein per brief. Inderdaad: Eén van de eerste dingen die de neefjes van Hein elkaar toeroepen als ze hem zien is: ‘Hoe eerder we thuis zijn hoe eerder we de cadeaux te pakken hebben.’²⁷³

Later blijken ook zijn zuster en zwager op geld uit te zijn:

-Kinderen geven zorgen, zeide hij met een zucht. Dat weet jij niet, onverbeterlijke vrijgezel. Maar om ze goed groot te brengen... Neem Hein. Hij heeft een puik verstand maar is wat speelsch. Hij zou nodig eens moeten worden bijgewerkt, maar die extra lessen zijn niet te betalen.

*Lize verklaarde dat kleine Miesje zulk een aanleg voor muziek had dat het zonde en jammer was dat er bij geen mogelijkheid pianolessen afkonden. Toen de taxi voorkwam had Hein zich ondanks de luide protesten van zijn zuster en zwager verbonden de extra-lessen van zijn peetkind en de pianistische opleiding van Miesje voor zijn rekening te nemen.*²⁷⁴

²⁶⁷ Zie *Het Vaderland*, 15-12-1930

²⁶⁸ Nederlander in het buitenland, “Belasting van Nederlanders in het buitenland”, in: *Het Vaderland*, 14-2-1928

²⁶⁹ “Maandboek voor Den Haag”, in: *Het Vaderland*, 9-2-1924

²⁷⁰ “Haagse Pensionbond”, in: *Het Vaderland*, 19-5-1931

²⁷¹ M.H. du Croo, *Vrijgezellen : blij verlofgangersspel in 3 bedrijven*, p. 21

²⁷² Melis Stoke, *Verlof*, Amsterdam 1935 p. 20

²⁷³ Idem, p. 27

²⁷⁴ Idem, p. 41

Rijke verlofgangers?

Welke factoren speelden een rol bij het ontstaan van het stereotype van de rijke verlofganger? Droegen zij zelf tot dit beeld bij en zo ja, in hoeverre?

De al eerder geciteerde artikelen in de *Verlofganger* en het *Koloniaal Weekblad* beschrijven vooral dat de verlofgangers het gevaar liepen afgezet te worden. Uit dit soort berichten zouden mensen geconcludeerd kunnen hebben dat er bij verlofgangers ‘iets te halen viel’, want wie voor veel geld wordt afgezet moet ook veel geld hebben. Maar er waren ook andere geluiden. De conclusie van de “enquête naar de geldelijke toestand van de Indische verlofganger”, bijvoorbeeld, die de V.v.I.V in 1921 hield, was dat verlofgangers een hoger traktement nodig hadden om rond te kunnen komen. Ook mensen die de enquête zelf niet bekeken hadden, konden er in *Het Vaderland* over lezen.²⁷⁵ Ook andere artikelen uit *Het Vaderland*, zoals het boven geciteerde ‘Ambtenaarsnood in Indië’, suggereren dat een deel van de verlofgangers beslist niet rijk was.

Waren er andere bronnen die invloed hadden op het beeld van ‘rijke verlofganger’? In dit geval is het interessant nogmaals naar de advertenties in *De Indische Verlofganger* te kijken.

Waren de producten of diensten die men aan verlofgangers probeerde te verkopen misschien uitzonderlijk luxueus?

Als ik de advertenties uit dezelfde steekproeven als in het tweede deel analyseer op de aangeboden product of dienst, valt dit niet direct op. De grafieken op de volgende pagina’s, die de top tien van meest geadverteerde producten of diensten weergeven, hebben allemaal met elkaar gemeen dat de meeste producten of diensten die werden aangeboden te maken hadden met eerste levensbehoeften, zoals voedsel, kleding en onderdak. Daarnaast werden er veel diensten en producten aangeboden die te maken hadden met scholing en gezondheidszorg. Ook advertenties die ik onder de noemer ‘Opvanghuis/Internaat’ heb gesorteerd zijn vaak geplaatst. Het ging hier om mogelijkheden voor kinderopvang, waarbij soms wel en soms geen scholing werd aangeboden. Deze service was belangrijk voor ouders die tijdelijk op reis wilden, of hun kinderen aan het eind van het verlof hun scholing in Europa lieten voortzetten. P. de Koning, het hoofd van de Indische lagere school in Den Haag, was bijvoorbeeld ook hoofd van de ‘Inrichting voor Kinderen van Verlofgangers’ aan de Jan van Nassastraat in Den Haag.²⁷⁶

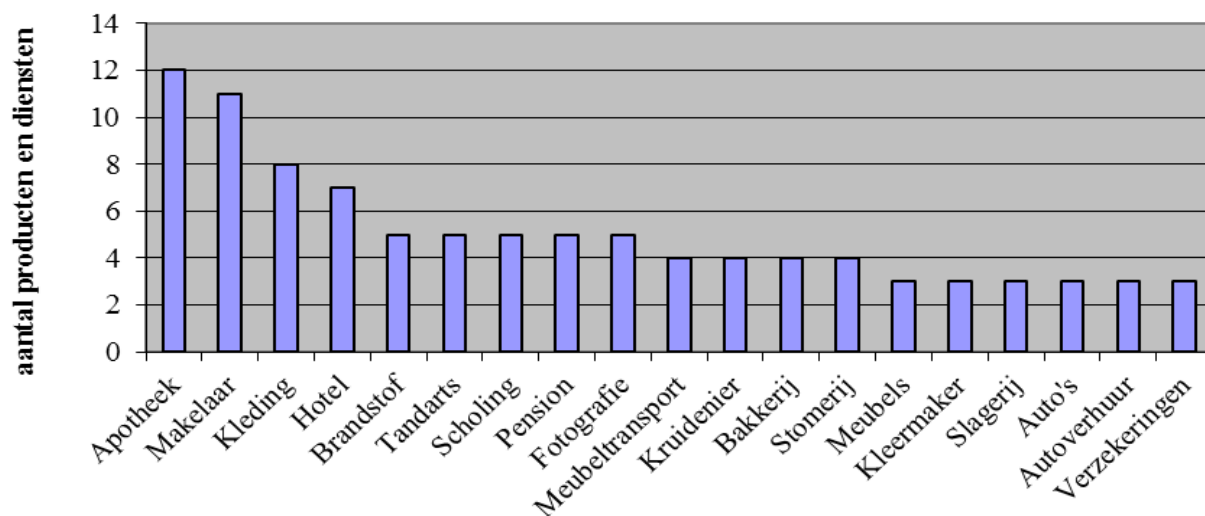
De enige advertenties die nadrukkelijk op luxe wijzen, zijn de advertenties die te maken hebben met geldzaken, zoals advertenties voor banken, accountants of verzekeringen. Van deze categorie kwamen er altijd wel advertenties in de top tien voor. Daarnaast waren er ook altijd veel advertenties die te maken hadden met autobezit (behalve in 1930 – wellicht werden de gevolgen van de beurskrach toen voelbaar). In 1935 zouden de advertenties voor radio’s en andere elektrische apparatuur op luxe kunnen wijzen.

Al met al geven deze advertenties toch het idee dat verlofgangers voornamelijk behoefte hadden aan praktische zaken voor hun verblijf in Nederland, hoewel een groter aantal in staat moet zijn geweest zich enige luxe te veroorloven.

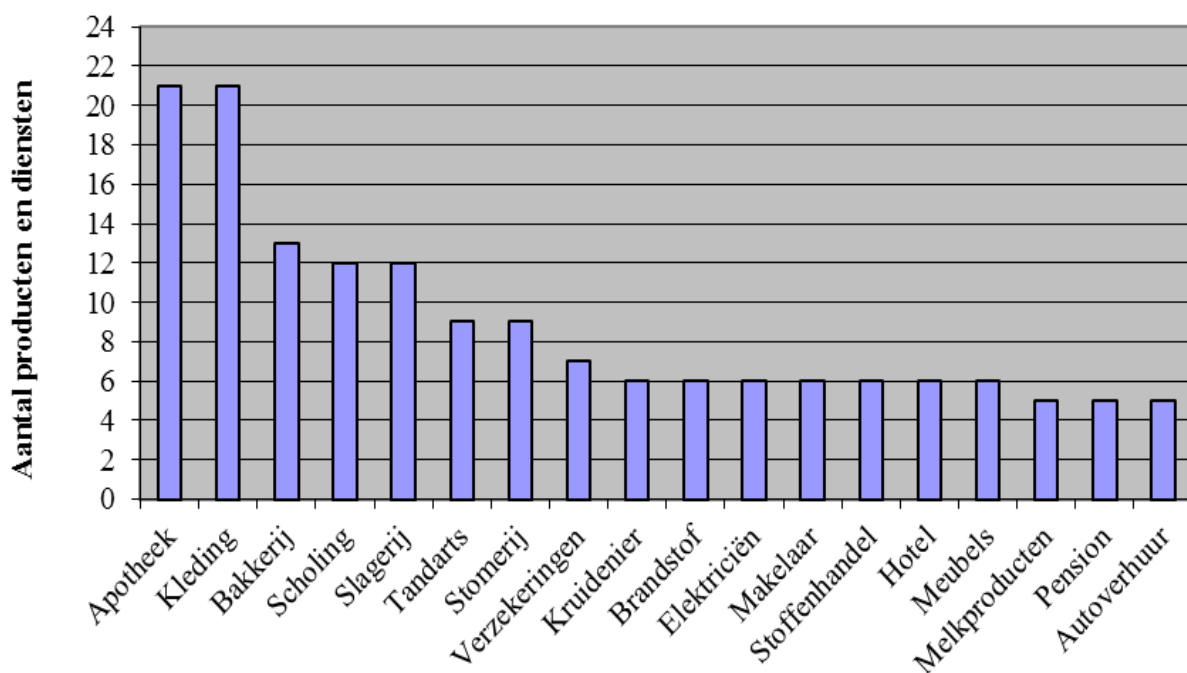
²⁷⁵ Zie bijvoorbeeld het artikel “Humoreske”, in: *Het Vaderland*, 1-7-1921, en berichtgeving in de *NRC*, 9-7-1921

²⁷⁶ *Indië in Den Haag*, p. 16

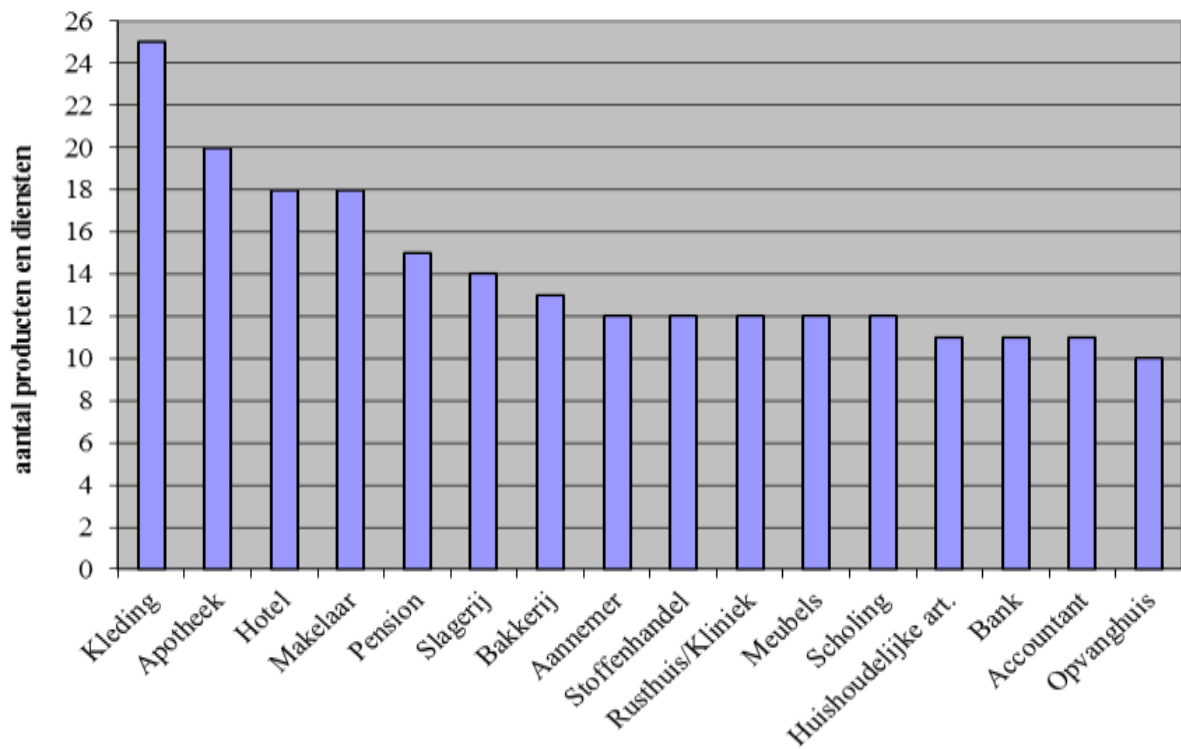
Geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, januari 1925

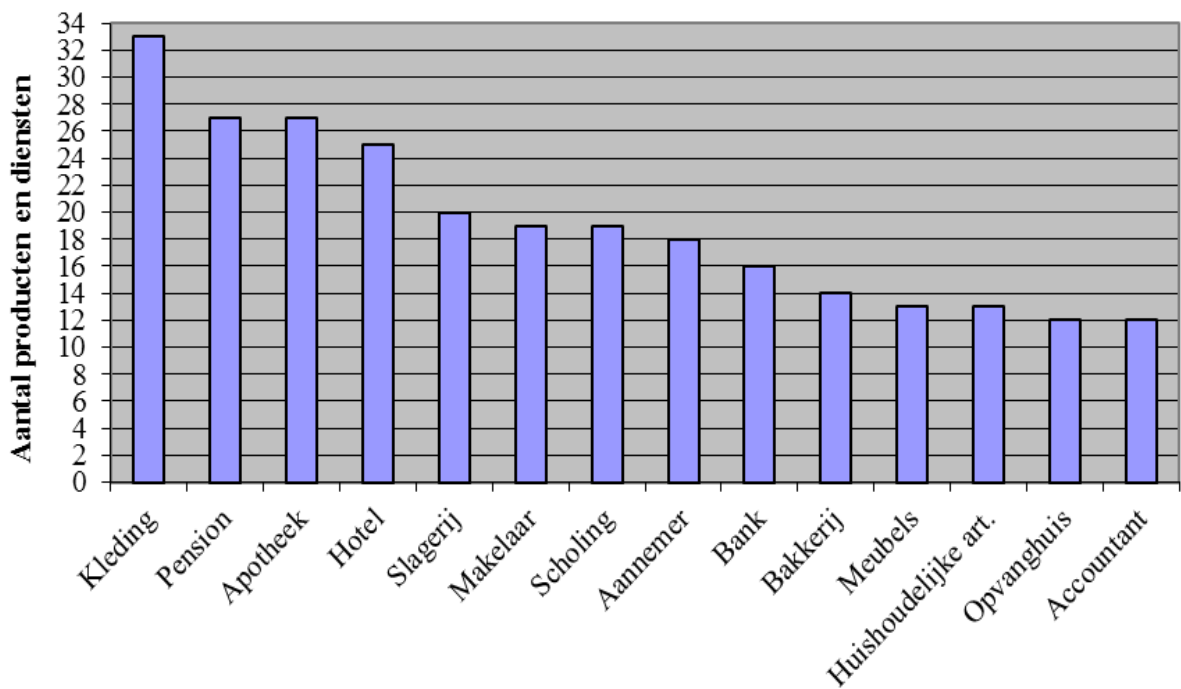
Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, augustus 1925

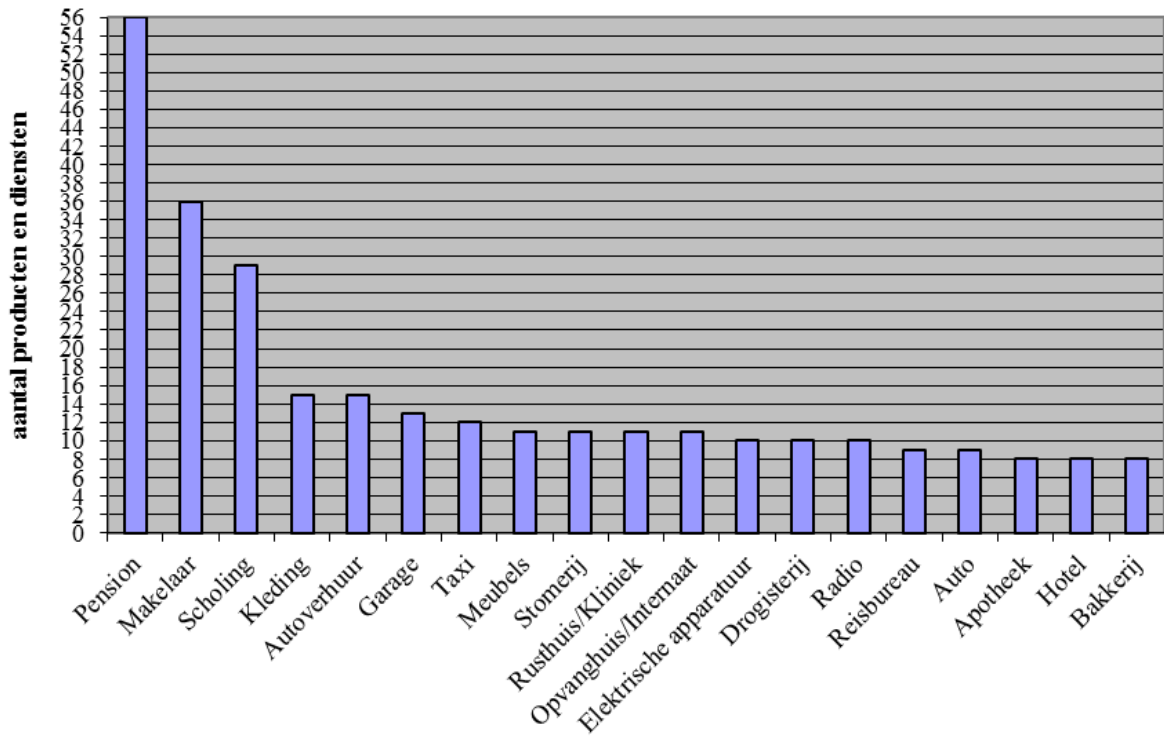
Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, januari 1930

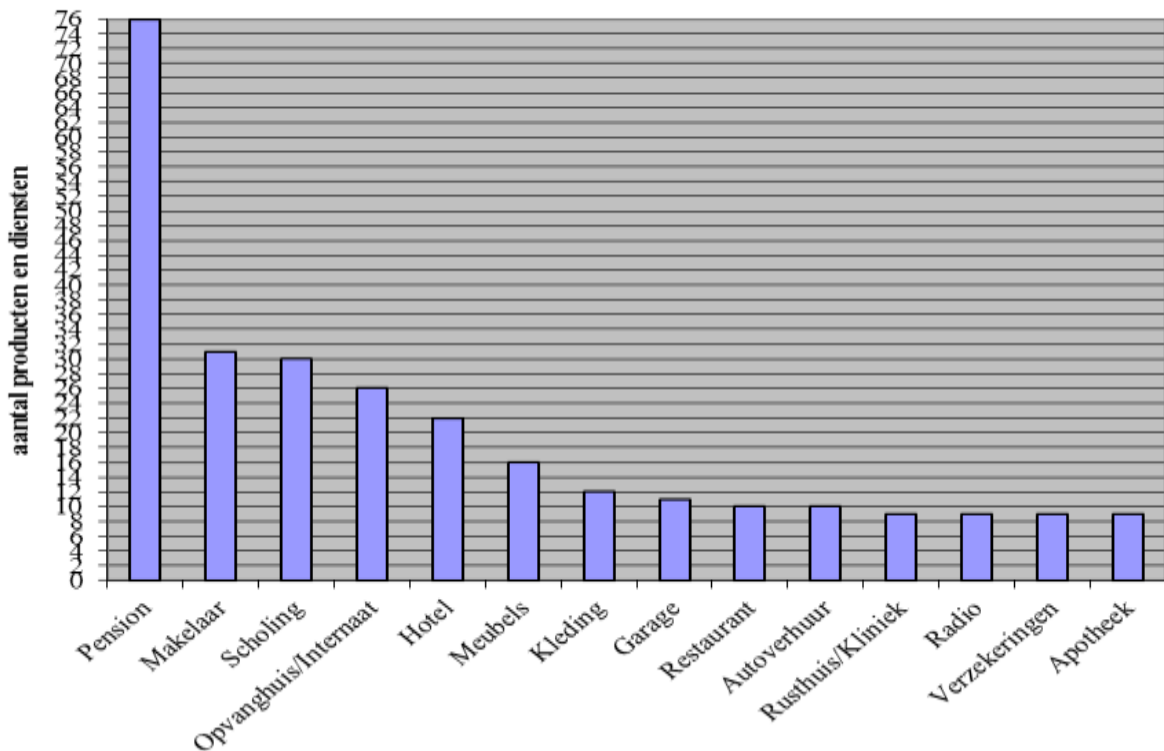
Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, augustus 1930

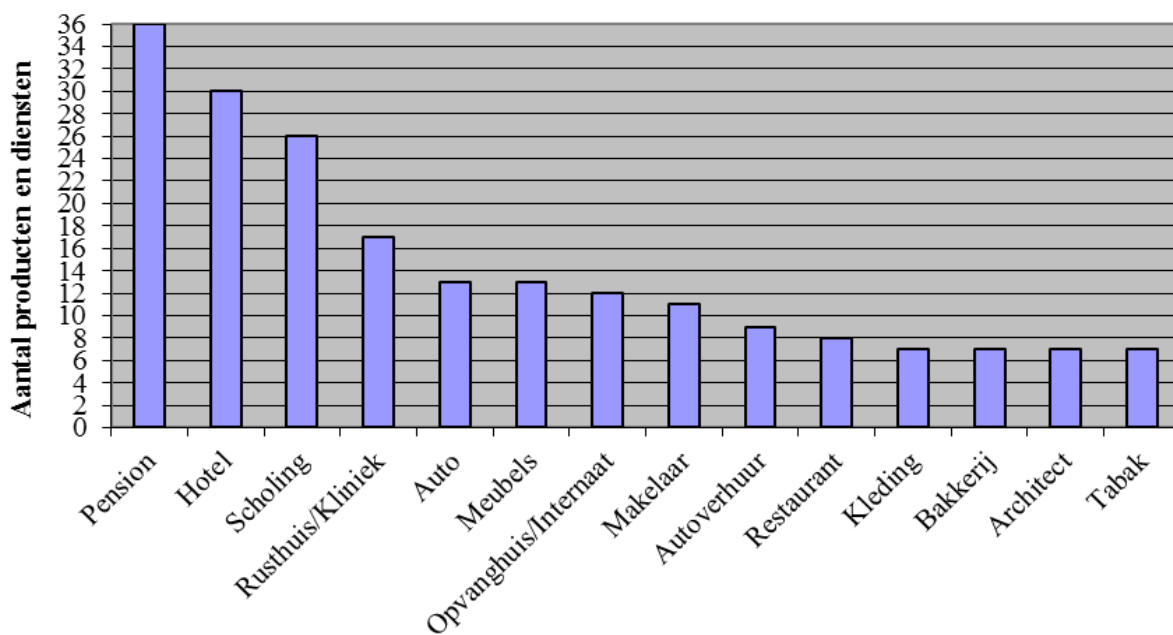
Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, januari 1935

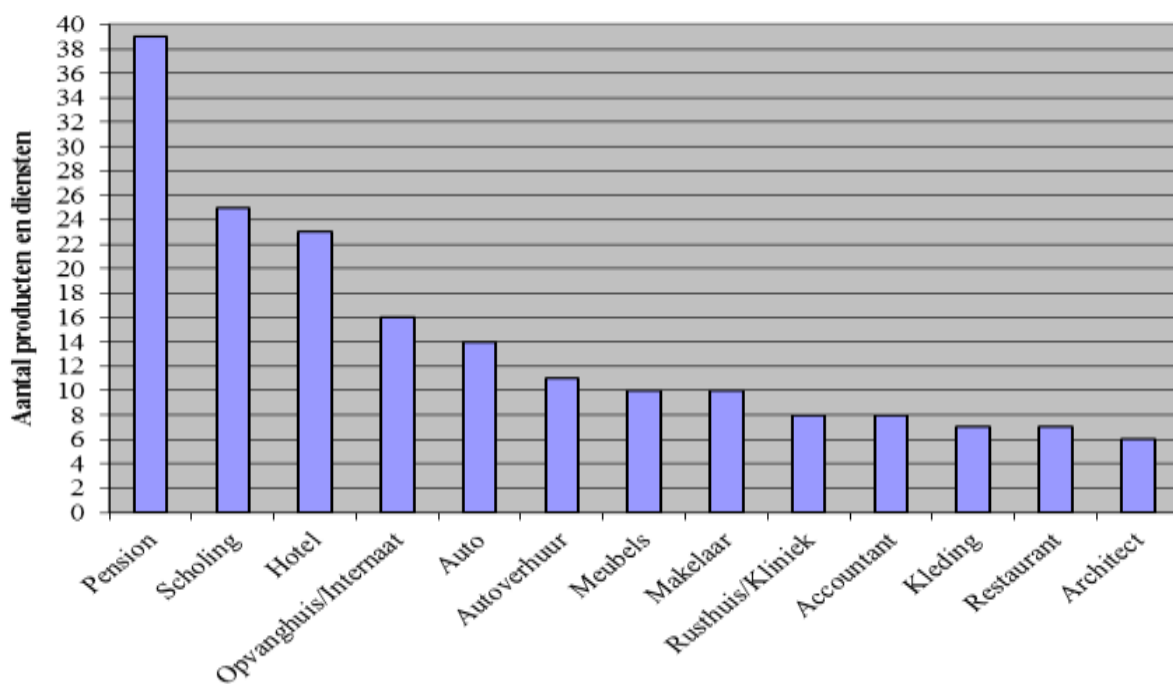
Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, augustus 1935

Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, januari 1939

Meest geadverteerde producten en diensten in *De Indische Verlofganger*, augustus 1939

Dit was echter niet de enige bron van advertenties over verlofgangers. De *NRC* en opnieuw voornamelijk *Het Vaderland* plaatsten ook met enige regelmaat advertenties voor en door verlofgangers. Deze advertenties waren minder gevarieerd. Van de 71 advertenties die ik in deze kranten heb aangetroffen, boden er 36 spullen te koop aan. In twintig van deze advertenties werden auto's aangeboden of gevraagd, en in 10 piano's of vleugels: luxeartikelen.

De al eerder genoemde 'groot opsnijdende verlofgangers' droegen daarnaast waarschijnlijk tot het imago van verlofgangers als rijkaards bij. En ook Stoke, die in zijn novelle *Verlof* weliswaar de hebzucht van zijn Nederlandse personages belachelijk maakt, voert tegelijkertijd als hoofdpersoon een rijke verlofganger op.

Door Hollandse ogen

Leidde het imago van rijkaards ertoe dat de Hollandse 'buitenwacht', zoals Coen van 't Veer het beschrijft, in het omgaan met verlofgangers enkel geïnteresseerd was 'in hun geld, en niet in hun ambities en dromen'?²⁷⁷ Die vraag is alleen te beantwoorden voor diegenen die genoeg van verlofgangers wisten om hun ambities en dromen te begrijpen. Voor de meeste Nederlanders zal dit wel te hoog gegrepen zijn geweest, afgaand op de vooroordelen waarmee Indischgasten ook na de Tweede Wereldoorlog nog te maken kregen. Wim Willems schrijft over vroeg-naoorlogse reacties op Indischgasten: 'Het kwam voor dat mensen die in een hotel werden opgevangen geen bestek bij het eten kregen. Als ze de leiding daarop aanspraken, was het verweer: "Jullie eten in Indonesië toch ook met jullie handen, doe niet zo idioot." Verder dan het opdreunen van een rijtje topografische namen kwam de gemiddelde Nederlander niet, zelfs niet in een Indische stad als Den Haag.'²⁷⁸ De gemiddelde Nederlander was voornamelijk blij met verlofgangers als kooplustige toeristen, die ook nog graag uitgingen.

Onder sommigen van hen, die intensiever met Indischgasten te maken hadden, hadden verlofgangers nog een reputatie, en wel die moeilijk te zijn. Dit vonden bijvoorbeeld pensionhouders. Du Croo laat in zijn stuk *Marietje*, het nichtje van de pensionhoudster, op de klachten van verlofganger Jan reageren met: 'Ja maar meneer, u bent ook zoo lastig!'²⁷⁹ Inderdaad stond in een verslag van een vergadering van de Haagsche pensionbond: 'Spr. erkende dat men onder de gasten er verscheidene aantreft die buitengewoon veeleischend zijn.'²⁸⁰

In een ander artikel uit het *Vaderland*, getiteld "Roi en exil", wordt ook kritiek geuit op een 'moeilijke' verlofganger. De schrijver van dit stuk vindt dat de beschreven verlofganger te hoog van de toren blaast. Hij vergelijkt het gedrag van de verlofganger met dat van een afgezette koning:

Laatst zag ik in het filmjournaal den onttroonden Alphons met zijn familie uit het eenvoudige dorpskerkje van Fontaine-Bleau komen. Het was indrukken van eenvoud zoals de onttroonde monarch met vrouw en kroost uit het schamele kerkje wandelde, langs enkele boertjes die hun petjes natuurlijk op hun hoofd hielden. Voor een weggejaagden koning hoef je geen Hoera! Of: Vive le Roi meer te roepen. (...) Maar nu gistermiddag iets nog indrukwekkenders; een meneer, met deukhoed en regenjas, zoo op het oog niets bijzonders, die bleek ook een heele groote persoonlijkheid te wezen. Niet zoozeer hier, of in Spanje, maar in Indië. En niet onttroond, maar met verlof. Staat die meneer rustig te praten met (...) een nette, bejaarde dame. Komt me daar ineens een agent en vraagt heel beleefd: -Mijnheer, wilt u doorloopen? (...) -Ik praat met deze dame! verklaarde hij me nadruk. En op gebelgden toon. De agent sprak dit geheel niet tegen, maar herhaalde goedig: - Doorloopen, mijnheer! -Ik praat met deze dame!... "Deze dame" werd rood van agitatie, fluisterde zachtjes van: kom, ga nu mee! De agent verzocht den meneer het discours enkele meters te willen verplaatsen. Hij bleef staan. De agent gaf hem een zacht, vaderlijk duwtje. De potentaat nodigde hierop den agent uit, zich naar Indië te begeven. Deze ging niet op de uitnodiging in. De invitatie scheen trouwens niet geheel zonder bijbedoeling te zijn

²⁷⁷ Coen van 't Veer, "Nawoord Zoutwaterliefde", in: *Zoutwaterliefde*, p. 214

²⁷⁸ Wim Willems, n.a.v. interviews met Flos van Bossum en Lia Kelleners, in: Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995*, Amsterdam 2001, p. 65-66

²⁷⁹ Zie Du Croo, p. 24

²⁸⁰ "Haagse pensionbond", in: *Het Vaderland*, 19-5-1931

geweest, want de meneer zei dat de agent hem daar dan nòg eens zou moeten duwen. Het zou dan zeer onaangenaam voor den politiemann moeten afloopen... Uit den toon bleek duidelijk, hóé machtig hij daar was, en ook, dat den doodstraf nog niet is afgeschafft in Indië... De agent duwde weer voorzichtig. Nu wilde de meneer zich aan den agent voorstellen. Die stelde daar blijkbaar geen prijs op, duwde weer. Nu wilde de meneer met alle geweld gearresteerd worden. Dat zou me een schandaal worden! (...) Terwijl ik mijns weegs ging, verdiepte ik mij erin, of deze man werkelijk een groote potentiaat zou zijn in het Verre Oosten en vele politiemannen voor hem in de houding zouden vliegen, misschien wel neerhurken. En of hij zoo weinig benul van zijn taak zou hebben. Laten we maar hopen van niet. Ergo: dat hij niet zo 'n hooge oome was, als hij zich voorgaf. Tien minuten later praatte hij nòg met "deze dame", en was hij nog verbolgen, zooals ik uit de verte kon zien. Ik vond Alphons in ballingschap nèt een tikje vorstelijker...²⁸¹

De mening van Hollanders die intiem met verlofgangers omgingen, maar zelf geen Indischgast waren, is in de door mij gebruikte bronnen nog lastiger te achterhalen. Slechts één artikel dat ik vond is geschreven door een Hollander die bevriend was met verlofgangers. In zijn artikel laat hij echter blijken dat hij een vaak voorkomend probleem beschrijft, waar vrienden van verlofgangers mee te maken hadden. In zijn column beschrijft hij namelijk het gevoel niet goed te weten wat hij aanmoet met de hoge verwachtingen die zijn vrienden van hun verlof in Europa hebben, terwijl voor hem het dagelijks leven gewoon is doorgegaan.

Hebt u ook die ervaring? U, lezer, bent toch óók Hollander, heb óók kennissen in Indië en die komen óók eens in de zes jaar overwaaien... Nou goed! Zoo 'n kennis heeft zijn zes jaar er op zitten en reist popelend naar Holland terug. Komt als een extra nummer op het programma bij zijn familie en zijn vrienden, zijn kennissen en oude schoolmakers aanzetten en verwacht wonderwat.

Wát verwacht hij dan? Dat weet hij zelf niet recht. Maar al die jaren in Jan Oost heeft hij zitten uitkijken naar zijn verlof, naar de zes, of de acht maanden in Holland, thuis! Wat zal daar alles veranderd zijn!

Inderdaad. Lijn 7 rijdt niet langer naar de Sportlaan. En Peek en Cloppenburg is in een nieuw paleis gekomen. En die arme Cornelis is dood (maar dat wist ie al twee jaar). (...) De Parkstraat is geasfalteerd en de tram kost nu 12 ½ cent. Marietje heeft een baby en een lorgnet en Lensvelt heeft er een nieuwe tearoom bij. Was het de moeite waard, om voor deze renovaties uit Indië terug te komen? (...) Vanavond wil hij naar de Hirsch-operette. Die was er in zijn vorig verlof óók al. (...) Ze vertoonen hier: Shanghai-Express, die heeft hij in Tandjong Priok al gezien. (...) Hier zit hij nou in Holland, in het paradijs, waar hij zoo naar heeft gehunkerd. (...) Vreemd is de thuiskomst, die hij zoo geïdealiseerd heeft...²⁸²

Hoewel in dit artikel vooral een gevoel van onwennigheid tussen Hollandse kennissen en verlofgangers wordt beschreven, moeten er wel degelijk Hollanders zijn geweest die goed in de wereld van verlofgangers thuis waren. En voorbeeld hiervan zijn de lezers van de al eerder genoemde artikelen over verlofgangers in de *NRC* en *Het Vaderland*. Voor deze lezers verwees *Het Vaderland* waarschijnlijk regelmatig naar artikelen in *De Indische Verlofganger*. Ook de positieve recensies over het stuk *Vrijgezellen* van M.H. du Croo in Nederlandse kranten wijzen erop, dat veel mensen zich in de avonturen van verlofgangers konden inleven. 'Het stuk is een groot lach-succes geworden', schreef de *Haagsche Courant*. 'Dank ook het voortreffelijke spel, daverde het in den tjokvollen schouwburg van den lach', schreef *De Courant*. 'Vrijgezellen deed den lever schudden... Het frénétieke applaus kreeg het karakter van een ovatie... Dit debuut is in één woord schitterend.' *Het Vaderland* zelf schreef: 'Ziet hier nu eens een werkelijk verbazend aardig, oorspronkelijk blijspel, waarvan het plezier doet allerlei goeds te kunnen schrijven. De goedgevulde schouwburg heeft van harte gelachen.'²⁸³ Het zou natuurlijk kunnen dat het publiek enkel bestond uit (gewezen) Indischgasten, maar waarschijnlijker is dat dit een uiting is van de Haagse 'vertrouwdheid' met de Indische leefwereld, zoals Vilan van de Loo die beschrijft: 'Verlofgangers, Indische winkels, Indische buurten en Indische verenigingen. Ze waren er, vanzelfsprekend.'²⁸⁴

²⁸¹ L.S., "Roi en exil", in: *Het Vaderland*, 24-2-1932

²⁸² Garruli Filius, "Rentrée Triomphale", in: *Het Vaderland*, 7-4-1932

²⁸³ Zie M.H. du Croo, 'De Pers over "Vrijgezellen"', in: *Vrijgezellen*, p. 6

²⁸⁴ Vilan van de Loo, "Mensen, straten en gebeurtenissen", in: *De Indische Zomer in Den Haag*, p. 147

Deze vanzelfsprekende aanwezigheid van een Indisch circuit had grote invloed op de levensloop van veel Hagenaars. Het was één van de factoren die ertoe bijdroeg dat Hagenaars in het interbellum een statisch grotere kans hadden een deel van hun leven in Indië door te brengen dan gemiddeld in Nederland. Dit blijkt uit het onderzoek van Ulbe Bosma en Kees Mandemakers naar de achtergronden van mensen die naar Indië vertrokken. Haagse mannen vertrokken in het interbellum relatief vaak naar de Oost, maar vooral bij vrouwen was het zeer opvallend: ‘Het percentage geboren Hagenaars dat naar Indië vertrok lag 3,5 keer boven het nationaal gemiddelde. (...) Als enige van de grote steden gingen er vanuit de residentie meer geboren Haagse vrouwen dan mannen naar Indië. Indische jongens of andere verlofgangers waren kennelijk een goede partij.’²⁸⁵

Die laatste uitspraak klopt met het beeld zoals dat uit bronnen en literatuur naar voren komt. Vilan van de Loo citeert verschillende Indische romans die de zoektocht van een verlofganger naar een bruid als één van de thema’s hebben, en waarin het altijd tot een huwelijk komt. Jeanne Reyneke van Stuwes *De liefde is de meeste*, uit 1912 bijvoorbeeld, of Henri Borels *Het jongetje* en *Levens-honger*, respectievelijk uit 1898 en 1902. Wat Van de Loo hierbij het meest opvalt is de zakelijke manier waarop deze zoektocht naar een bruid wordt beschreven. Jeanne Reyneke van Stuwe beschrijft de redenen van haar hoofdpersoon om een vrouw te zoeken als volgt:

*Een jonge vrouw te hebben, opgeruimd, verliefd, met een aardig gezicht, die voor hem zorgde, die hem alle gemakken bood die hij, als celibatair, ontbeerde, die een vriendelijke gastvrouw zou zijn voor hen, die hij wenschte te ontvangen, een vroolijke aanspraak, een prettige gezellin, een vrouw in één woord, waarom men hem benijden kon – neen, hij begreep inderdaad niet, dat hij daar zoolang buiten had gekund. (...) Nu had hij de gelegenheid (...) hij moest, hij zou daarvan profiteren.*²⁸⁶

In zijn roman *Het jongetje* beschrijft Henri Borel hoe het jongetje uit de titel moet toezien hoe een oudere verlofganger de vrouw waarop hij verliefd is het hof maakt. Het jongetje dicht deze verlofganger, zijn rivaal in de liefde, dan ook slechts zakelijke, egoïstische motieven toe:

*Hij, die bruine sabeur, een echte Indischman, van zoowat veertig jaar... In Indië alles doorgemaakt, zat en moê van al het gesjouw, van brandy-soda en bruine vrouwen, er op lès geleefd tegen de klippen op, meneertje, wàt ik je verzekeren kan, hoor! Maar eindelijk beu geworden, en de dokter hem gezegd van verlof vragen, en nu gaan oppassen, en kalm worden, een geregeld leven leiden, een vrouw ‘zoeken’. (...) En toen is die patser gaan ‘zoeken’. En toen is hij, met al zijn glimmende knopen, en zijn snor, en zijn brute, bruine tronie, tegen een heel jong kindje aangelopen (...). En toen is-t-ie met zijn opgestreken knevel, en zijn kletterenden sabel, en al zijn staatsie van veroveraar en vechtersbaas erop afgegaan, de borst vooruit, insignes blinkend, met al het moois van zijn uniform opgepoetst, victorie, daar ben ik (...).*²⁸⁷

Dit thema sprak Borel duidelijk aan: In zijn roman *Levens-honger* is de hoofdpersoon een verlofganger die ook slechts met zakelijke motieven op zoek gaat naar een vrouw.²⁸⁸

Met deze zakelijke kant van liefdesrelaties wordt in een column in *Het Vaderland* mild de spot gedreven. De schrijver vertelt over ene Tini, die een schuld bij de kapper niet kan betalen. Een verlofganger die al regelmatig bij haar en haar ouders over de vloer kwam biedt aan Tini het geld voor te schieten. Daarop gebeurt het volgende:

*Wat er nu komt kwam reeds vaak voor. De menschheid heeft er feitelijk aan te danken, dat zij niet uitsterft. De Indischman was bereid een hypotheek te geven op het blonde hoofdje, een voorschot, dat beslist geen enkele andere financiële instelling zou hebben gegeven. Zij gingen naar een notaris die de stukken opmaakte, zich schromelijk vergiste, en in plaats van een hypothécaire, een huwelijksacte passeerde.... Waarmee beide partijen toen genoeg namen.*²⁸⁹

²⁸⁵ Zie Ulbe Bosma en Kees Mandemakers, *Indiëgangers*, p. 170

²⁸⁶ Zie Van de Loo, p. 141

²⁸⁷ Henri Borel, *Het jongetje*, vijfde druk, Amsterdam 1920, p. 155

²⁸⁸ Ibidem, p. 146-147

²⁸⁹ “Goeden Morgen!”, in: *Het Vaderland*, 24-8-1928

Schrijvers Melis Stoke en M.H. du Croo schijnen eerder van mening te zijn geweest dat een huwelijk een bijna natuurlijk gevolg was van een verlof. In *Vrijgezellen* vertelt dokter Van der Mark aan Jan van Berg hoe de meeste verlofgangers een vrouw vinden, ook al zeggen ze aan het begin van hun verlof dat ze helemaal niet willen trouwen:

Jan: Ik denk er niet aan!

Dokter: Dat zeggen ze bijna allemaal. Maar na twee maanden lees je de eerste advertentie: Ondertrouwd... enzoovoort. Dat zijn de zwakkelingen. Die trouwen met 'n nichtje dat ze nog van vroeger kenden.

Jan: Dat zijn uitzonderingen, dokter!

Dokter: Heelemaal geen uitzonderingen! Na vier maanden sneuvelt 't tweede échelon. 'n Onderwijzeresje of 'n meisje dat ze in het familieleven hebben ontmoet. Twee maanden later de meer halsstarrigen: die hebben eerst zoo 'n beetje de kat uit de boom gekeken.

Jan: U heeft 'r 'n heele studie van gemaakt!

Dokter: Ja, daartoe kom je onwillekeurig. 'n Maand vóór ze weggaan, volgt de rest: met de dochter van de kostjuffrouw of zoiets. Vlak vóór de boot vertrekt, sterft de laatste.

Jan: (geamuseerd) Zóó... en met wie trouwt die?

Dokter: Met Sylvia of Greta of met 'n andere juffrouw, waarmee hij iederen avond gedanst heeft. En de enkele uitzondering bevestigt natuurlijk weer den regel.²⁹⁰

Zoals het een blijspel betaamt zijn aan het einde van het stuk allebei de personages verloofd: Jan van Berg met de dochter van de resident en dokter van der Mark met Marie, het nichtje van Jans pensionhoudster. Ook Stokes verlofganger Hein verlaat Nederland met zijn toekomstige echtgenote Cato aan zijn zijde, die hij redelijk toevallig had ontmoet.

In de door mij bekeken kranten zijn echter ook verlofgangers te vinden die het zoeken naar een echtgenote niet aan het toeval overlieten en een contactadvertentie plaatsten. Twaalf van de negentien contactadvertenties die ik vond waren van verlofgangers, zeven van vrouwen die graag met verlofgangers in contact wilden komen. Bij de heren valt op dat zij vaak zoeken naar een vrouw 'van goeden huize',²⁹¹ of 'standing',²⁹² hoewel 'charmant',²⁹³ of 'niet ouder dan 27 jaar',²⁹⁴ soms de enige eisen zijn. Bij de dames wordt er voornamelijk benadrukt dat men een verlofganger zoekt, al komen de woorden 'gefortuneerd of met goede positie'²⁹⁵ ook wel eens voor.

Uit het onderzoek van Ulbe Bosma en Kees Mandemakers blijkt dat de vraag naar dames van goeden huize onder mannelijke verlofgangers niet verbazingwekkend is. In hun onderzoek naar de achtergronden van mensen die vanuit Nederland naar Indië vertrokken blijkt namelijk dat Indiëgangers meer dan gemiddeld uit de hogere burgerij en de gegoede middenstand afkomstig waren. Ongeschoolde arbeiders en boeren waren daarentegen juist sterk ondervertegenwoordigd.²⁹⁶ Dit gold zeker in het interbellum: in de steekproef van Bosma en Mandemakers blijkt dat 15,4 % van de mannelijke Indiëgangers afkomstig was uit de hogere burgerij en de nieuwe middenstand,²⁹⁷ terwijl maar 3% van de controlegroep deze sociale achtergrond had. Bij de vrouwen is deze

²⁹⁰ M.H. du Croo, *Vrijgezellen*, p. 8-9

²⁹¹ *Het Vaderland*, 5-10-1936

²⁹² *Het Vaderland*, 25-7-1936

²⁹³ *Het Vaderland*, 10-7-1923

²⁹⁴ *Het Vaderland*, 15-6-1935

²⁹⁵ *Het Vaderland*, 4-11-1925

²⁹⁶ Bosma en Mandemakers, p. 173-175

²⁹⁷ Intellectuelen en ambtenaren, semi-intellectuele beroepen, vrije beroepen en lager toezichhoudend personeel, p. 173

discrepancie nog veel groter: 20,3% van de vrouwelijke Indiëgangsters kwamen uit de nieuwe middenstand en de hogere burgerij, terwijl maar 1,6% van de controlegroep hierbij hoorde.²⁹⁸ Dit kwam volgens de Bosma en Mandemakers erop neer dat de kans om naar Indië te gaan voor vrouwen met deze achtergrond maar liefst tien keer zo hoog lag als gemiddeld.²⁹⁹

De schrijvers vragen zich af dit te maken had met de hoge concentratie van Indiëgangsters in bepaalde wijken. Aangezien zij ook concluderen dat een stedelijke omgeving van invloed was op de beslissing naar Indië te migreren, stellen zij zichzelf de vraag: Was de bereidheid om naar Indië te gaan in Nederlandse wijken met veel Indiëgangsters groter?³⁰⁰ Om de vraag voor het hoge percentage vrouwelijke Indiëgangsters te beantwoorden, lijkt het mij daarnaast belangrijk de sociale stijging die met een Indische carrière samenhang te onderzoeken. Het is mogelijk dat een verblijf in Indië de positie van mannen die van huis uit *niet* tot de Nederlandse elite behoorden had verbeterd. Daar komt nog bij dat niet alle verlofgangers die in Indië tot de Europese elite behoorden in Nederland waren geboren, en daarom buiten het onderzoek van Bosma en Mandemakers vallen.

Handschoentjes

Verlofgangers mochten dan wel vaker dan gemiddeld uit de hogere lagen van de Nederlandse samenleving afkomstig zijn, dat betekende nog niet dat zij, als zij op een verlof een vrouw hadden ontmoet, altijd getrouwd weer naar Indië terugkeerden. ‘Veelal gebeurde het dat er wel met de trouwplannen van de jongelui werd ingestemd, maar op voorwaarde dat de realisering hiervan nog wat werd uitgesteld,’³⁰¹ schrijft *Indië in Den Haag*. De ouders van de bruid vonden dat de bruidegom eerst maar moest bewijzen dat hij hun dochter een goede toekomst kon bieden. Als men hiervan was overtuigd, dan bestond de mogelijkheid om op afstand in het huwelijk te treden. Na de ceremonie zou de vrouw dan naar haar echtgenoot in Indië afreizen. De ceremonie probeerde men zoveel mogelijk te laten lijken op een echt huwelijksfeest: de bruid droeg een trouwjapon, er was een receptie en men hield een diner, waarop op de plaats van de bruidegom zijn portret stond. Tijdens de voltrekking van het huwelijk zelf werd de bruidegom soms gerepresenteerd door één enkele handschoen, vandaar de naam ‘trouwen met de handschoen’. Vaker nam een ‘strobruidegom’, een vriend van de familie, zijn plaats in.³⁰² Families kozen vaak voor deze ceremonie omdat ze twee voordelen had. De eerste was een financiële: de passage werd wél betaald voor een echtgenote die overkwam naar Indië, maar niet voor een verloofde. Banger echter was men voor het fenomeen van de ‘zoutwaterliefde’: als een vrouw drie weken lang op een boot zat met allemaal knappe jongemannen, zou ze wel eens verliefd kunnen raken en er samen met haar nieuwe liefde vandoor kunnen gaan, zodat een echtgenoot met lege handen achterbleef. Een trouwerij vooraf verkleinde dit risico aanzienlijk.³⁰³ De complicaties die door zo’n huwelijk op afstand konden ontstaan waren een dankbaar thema voor schrijvers. Romans over zoutwaterliefdes, of ongewilde romances tussen de bruid en de ‘strobruidegom’ stonden garant voor heel wat leesplezier.³⁰⁴ Melis Stoke doet dit in zijn novelle *Verlof* echter expres niet: de bruid van zijn hoofdpersoon gunt hij een gezamenlijke reis en

²⁹⁸ Ibidem, p. 174

²⁹⁹ Ibidem, p. 178

³⁰⁰ Idem

³⁰¹ Zie *Indië in Den Haag*, p.38

³⁰² Idem

³⁰³ Idem

³⁰⁴ Voorbeelden hiervan zijn *Met de handschoen getrouwd* van Johan Fabricius (1907) of *Bonte wimpels* van Melati van Java. (1897)

een ‘echte’ bruiloft.³⁰⁵ Stoke had namelijk medelijden met vrouwen die als ‘handschoentje’ een bootreis moesten meemaken:

Er gaat geen schip naar het oosten of het voert jonge vrouwen mee die straks haar echtgenoot zullen ontmoeten. (...) Men moet handschoentjes niet voor den mal houden. Het zijn eigenlijk de zieligste passagiers die er bestaan. (...) Handschoentjes krijgen de eerste étappe, die voor anderen een feest kan zijn, opgedrongen als een katterig slot van een katterige schijn-bruifloft. Na al die katterigheid zijn ze plotseling de getrouwde mevrouw. (...) Handschoentjes worden geprotegeerd door “families” of door getrouwde dames. Als zoodanig vormen zij een vreemde tusschenklasse tusschen gehuwde mevrouwen en jongemeisjes in wier tegenwoordigheid men zich bepaalde beperkingen oplegt in de conversatie. (...) Als een handschoentje in een te elegant toilet bij het dansen komt, zeggen sommige menschen..hm.. En het kleedje was bedoeld om dien verren niet-aanwezigen man te behagen. Als het handschoentje te lang met een bepaalden mijnheer praat, zeggen de meedogenlooze menschen alweer..hm.. En het kan best zijn dat ze zich op die wijze goedaardig vertrouwd tracht te maken met het nog niet volkomen duidelijk complex-man. Handschoentjes kunnen eigenlijk aan boord niet veel goeds doen. (...) Op het einde van de reis, wanneer de meeste menschen den a.s. man van het handschoentje voldoende en ruimschoots hebben bepraat en begist, begint de ongelukkige in een soort isolement te geraken. Iedereen heeft eigen zaken te behartigen en de groote twijfel waarmee ze alleen is blijkt niemand te interesseeren. (...) En zelfs uw man zal misschien bij het zien van de kiekjes, waarop ge temidden van anderen aan de reeling staat, tot overmaat van ramp nog wantrouwig informeerden wie of dat wel zijn... Uw vrienden aan boord waren het... en uw vijanden.³⁰⁶

Voor sommige handschoentjes was het een troost dat er nog een kerkelijk huwelijk in Indië plaats zou hebben, samen met hun bruidegom.³⁰⁷

En zo stapten de handschoentjes aan boord van één van de mailboten naar Indië: samen met de ‘baren’, de oudgasten met hun gezinnen, de Indische kinderen die hun opleiding in Nederland hadden afgerond, de zeebaboes, de djongossen, de toeristen en de gepensioneerden die besloten hadden terug te keren naar de tropenzon. Velen van hen die in het interbellum voor het eerst naar Indië afreisden, zouden niet meer drie keer van een verlof gebruik kunnen maken. De Duitse bezetting van Nederland maakte een abrupt einde aan de toen nog altijd groeiende stroom verlofgangers. Deze stroom was alleen in de eerste helft van de jaren dertig afgenomen, om daarna weer aan te zwellen.³⁰⁸ Tot het begin van de Tweede Wereldoorlog in Nederland bracht iedere aankomende mailboot of boottrein nieuwe verlofgangers mee, die niet konden wachten om alle positieve en negatieve verrassingen van een Europees verlof te gaan ontdekken. Nederland zag hen graag komen.

³⁰⁵ *Verlof*, p. 81

³⁰⁶ Melis Stoke, “Handschoentjes”, in: *De Indische Verlofganger*, jrg. 1933-1934, p. 775

³⁰⁷ *Indië in Den Haag*, p. 38

³⁰⁸ Zie Bosma, *Sailing Suez from the South*, p. 530

Conclusie

Het Europees verlof had meerdere functies. Allereerst gaf het Indische ambtenaren en werknemers in het bedrijfsleven iedere zes jaar de kans om een aantal maanden in Europa vakantie te vieren. Het vervulde ook de uiterst belangrijke functie de banden tussen de kolonie en Europa sterk te houden. Het waren namelijk de banden met Europa die in Indië de beste kansen boden op maatschappelijke stijging. Een verlof kon bijvoorbeeld aan het begin staan van een opleiding in Nederland; dit werd al in de VOC-tijd gezien als het meeste directe begin van een succesvolle Indische carrière. Maar ook zonder opleiding in Nederland werkte een verlofreis statusverhogend. Dit gold in het interbellum in het bijzonder voor Indo-Europeanen die niet van oudsher contacten hadden in Europa en er ook geen opleiding hadden kunnen volgen: voor hen was het verlof een bevestiging dat ze bij de Europese elite in Indië hoorden, en niet bij de inheemse bevolking.

Voor het groeiende aantal import-Nederlanders dat slechts van plan was een korte tijd in Indië werkzaam te blijven en daarna in Nederland met pensioen te gaan, was het verlof een uitstekende mogelijkheid een Nederlandse echtgenote te zoeken. Eenmaal in Indië aangekomen keken veel van deze echtgenotes op hun beurt uit naar een verlof. In het interbellum waren er weliswaar meerdere gemeenschappen ontstaan van import-Nederlanders die er een Europese levensstijl op na konden houden, maar er waren ook veel import-Nederlanders gestationeerd in de Buitengewesten. Vooral de vrouwen keken ernaar uit hun familie te bezoeken en zich in Europa eens goed te vermaken, na de eenzaamheid op de plantages. Daarnaast was het verlof één van de maatregelen die import-Nederlanders konden nemen om verindischen zoveel mogelijk tegen te gaan.

Tijdens de reis naar Europa hadden de verlofgangers de tijd zich te ontspannen. Voor vertrek in Indië en na aankomst in Nederland was er echter veel te regelen. De verenigingen ‘Oost en West’, het Katholiek Indisch Bureau en de Vereeniging voor Indische Verlofgangers waren de reizigers hierin behulpzaam. De laatste vereniging richtte zich uitsluitend op verlofgangers, en probeerde door middel van hun *Handboek*, hun Informatie – en hun Belastingbureau en de wekelijkse uitgave *De Indische Verlofganger* de vestiging in Nederland zoveel mogelijk te vergemakkelijken. De vereniging probeerde vooral te voorkomen dat onwetende verlofgangers werden afgezet. Dit kwam ondanks hun inspanningen vaak voor, zeker bij verlofgangers die in Nederland de weg niet (meer) kenden. Nadat de verlofstraktementen in 1925 mede door een initiatief van de vereniging waren verhoogd, had de gemiddelde verlofganger namelijk redelijk tot veel bestedingsruimte. Er moesten echter ook hoge kosten gemaakt worden voor onderdak en kleding.

Als verlofgangers in Nederland verbleven, vestigden zij zich voornamelijk in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland, zo blijkt na analyse van advertenties en artikelen uit *De Indische Verlofganger*. Eén reden hiervoor is dat verlofgangers terugkeerden naar de plaatsen waaruit zij uit Nederland waren vertrokken. Ook speelde het verlangen naar de aanwezigheid van andere Indische mensen een rol. Hoewel veel verlofgangers zich erg verheugden op een verlof, voelden zij zich in Nederland niet vanzelfsprekend thuis. Zij hadden niet alleen praktische hulp nodig. Een verschil in leefgewoontes, waarden, omgangsvormen en het gebrek aan kennis over en interesse voor de Indische wereld aan de Nederlandse kant bemoeilijkte de contacten tussen Indischgasten en ‘Hollanders’. Het gevoel van vervreemding dat hiervan het gevolg was kon ook een negatieve invloed hebben op relaties met familie en vrienden. Een netwerk van voorzieningen, zoals dat in Den Haag en in mindere mate in andere steden van Midden-Nederland bestond, kon deze cultuurschok echter dempen: op deze plekken was de middenstand beter ingesteld op de behoeftes van verlofgangers en kon men zijn ervaringen delen met andere Indischgasten. In Den Haag waren bovendien verschillende verenigingen gevestigd die de verlofganger van dienst waren. De weg naar praktische hulp verleenden de Vereeniging voor Indische Verlofgangers en ‘Oost en West’; bij gezelligheidsverenigingen als de Indische Club, Eurasia en de Haagse sociëteiten trof men gelijkgestemden. Den Haag verenigde de voordelen van Europa met die van Indië: er was volop

vertier in een gezonde omgeving, zonder dat men zijn Indische gewoontes of gezelligheid helemaal hoefde te missen. Het verlof werd dan ook vaak gezien als een heerlijke tijd. Heimwee naar Indië was geen groot probleem: hoewel er in *De Indische Verlofganger* ook aandacht werd besteed aan Indischgasten die terugverlangden naar de Archipel, was dit voor verlofgangers niet zo belangrijk, omdat hun verblijf in Nederland per definitie tijdelijk was.

Er zijn weinig bronnen die uitsluitend geven over wat Nederlanders van verlofgangers dachten. Wat er is laat echter een overwegend positief beeld zien. Veel Nederlandse gemeentes probeerden verlofgangers als bewoners aan te trekken, omdat zij erom bekend stonden welvarend te zijn. Verlofgangers wezen erop dat het belangrijk was dit imago in stand te houden, omdat tevreden verlofgangers de beste reclame waren voor de Indische dienst.

Dit imago was niet in alle gevallen juist: uit de analyse van de advertenties uit de *De Indische Verlofganger*, waarin speciaal op verlofgangers gerichte producten en diensten werden aangeboden, komt niet naar voren dat deze doelgroep bovengemiddeld rijk was. De advertenties die verlofgangers zelf plaatsten in *Het Vaderland*, een blad dat niet uitsluitend op verlofgangers was gericht, wekt wél de indruk dat het hier om een bovengemiddeld rijke groep mensen ging.

Een negatief gevolg van dit ‘rijke’ imago was dat onder verlofgangers het idee ontstond dat Hollanders niet in hen waren geïnteresseerd en alleen uit waren op hun geld. Inderdaad waren verlofgangers voor veel Nederlanders voornamelijk belangrijk als consumenten. Maar zeker in de Haagse regio waren er mensen die goed begrepen hoe de beleveniswereld van verlofgangers eruit zag. Wél onderkenden ook Hollanders dat er tussen Indischgasten en thuisblijvers onwennigheid kon zijn. Ook de veeleisendheid van verlofgangers werd bekritiseerd.

Toch lijken verlofgangers voornamelijk een positief imago te hebben gehad. Vanuit Den Haag, de stad met de meeste verlofgangers, vertrokken 3,5 keer zoveel mensen naar Indië als gemiddeld in Nederland – een feit dat gedeeltelijk de grote aanwezigheid van vele verlofgangers te maken had. Vooral het feit dat er vanuit Den Haag meer vrouwen dan mannen naar Indië vertrokken wijst erop dat verlofgangers werden gezien als goede huwelijkskandidaten. Desondanks wilden ouders de bruiloft vaak niet overhaasten, zodat veel stellen pas nadat de man was teruggekeerd naar Indië op afstand met elkaar trouwden. Dit werd soms beschreven als vervelend voor de bruid. Ook waren complicaties die ontstonden door een huwelijk op afstand stof voor meerdere Indische romans. Als deze vrouwen zes jaar later getrouwd opnieuw met verlof kwamen, was de kans groot dat hun tijd in Indië hen had veranderd: net als hun echtgenoten en eventuele kinderen waren zij nu ‘Indisch’. Vertrouwd en toch ‘anders’, werden ze in Nederland graag gezien, maar zouden tijdens hun verlof toch ‘iets van een vreemde vrucht’ houden.

Bronvermelding

Vereeniging voor Indische Verlofgangers: *Verlag der enquête ingesteld naar den maatschappelijken en geldelijken toestand van den Indischen burgerlijken verlofganger*, Den Haag 1921

Centraal Bureau voor de Statistiek *Jaarcijfers voor Nederland 1930*

Dagbladen

De Indische Verlofganger 1922-1939

Het Koloniaal Weekblad 1901-1920

Nieuwe Rotterdamsche Courant 1919-1930

Het Vaderland 1919-1945

Handboeken

B. van Helsdingen-Schoevers, *De Europeesche vrouw in Indië*. Baarn 1914

P.J.F. J. Schnebbelié, *Wegwijzer voor Katholieken, die voornemens zijn naar Indië te vertrekken en voor hen die van Indië naar Holland komen*, 's-Gravenhage 1927

P.J.F.J. Schnebbelié, *Wegwijzer voor Katholieken, die voornemens zijn naar Indië te vertrekken en voor hen die van Indië naar Holland komen*, 's-Gravenhage 1939

Handboek voor Verlofgangers van de Vereeniging van Indische Verlofgangers. Den Haag, 1926

Handboek voor Verlofgangers van de Vereeniging van Indische Verlofgangers. Den Haag 1937

Interviews

Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië

Foto's

Weerzien met Indië. Aflevering 26. *Geschiedenis van de Indo's tot 1942* (1995).

Historisch Beeldarchief Migranten, IISG Amsterdam
Romans en toneelstukken

Henri Borel, *Het jongetje*. Vijfde druk, Amsterdam 1920

Henri Borel, *Levens-honger. Eene studie*. Amsterdam 1902

Louis Couperus, *De stille kracht*. Amsterdam 2001 (Herdruk)

M.H. du Croo, *Vrijgezellen. Blij verlofgangersspel in drie bedrijven*. Haarlem 1930

H.M. Székely Lulofs, *De andere wereld*. Amsterdam 1935

Melis Stoke, *Verlof*. Amsterdam 1935

Melis Stoke, *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot*. Leiden 2006 (Herdruk)

Augusta de Wit, *De godin die wacht*. Schoorl 1989 (Herdruk)

Literatuur

Ulbe Bosma, "Sailing through Suez from the South: The Emergence of an Indies-Dutch Migration Circuit, 1815-1940." *The International Migration Review*, nr. 41, 2, summer 2007 p. 510-536

Ulbe Bosma en Kees Mandemakers, "Indiëgangers: sociale herkomst en migratie-motieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)." In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Nummer 123, 2, 2008, p. 162-184

Coen van 't Veer, "Nawoord *Zoutwaterliefde*", in: Melis Stoke, *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot*. Leiden 2006 (herdruk)

A. Alberts, *Per mailboot naar de oost. Reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940*. Bussum 1979

Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*. Amsterdam 2003

Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems: *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam 2006

Esther Captain e.a., *De Indische Zomer in Den Haag. Het cultureel erfgoed van de Indische hoofdstad*. Leiden 2005

Annemarie Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw*. Zwolle 1998

Annemarie Cottaar (red), *Indisch leven in Nederland*. Amsterdam 2006

H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam 1996

Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag 1919-1940*. Zwolle 2002

J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag 1998

Liesbeth Kamerbeek e.a., *Indië in Den Haag. Portret van een verlofganger*. Den Haag 1982

Sasza Malko en Carolijn Visser, *Herinneringen aan Ons Indië*. Amsterdam 1988

Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*. Amsterdam 2004

Harry A. Poeze, *In het land van de overheerser. Deel I: Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht 1986

H. Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen*. Utrecht 1995

Jean Gelman Taylor, *The Social World of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia*. Madison/Londen, 1983

L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd*. Amersfoort, 1984

Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995*. Amsterdam 2001

Bijlage I: Alle adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, 1925-1939

Eerste week van januari 1925

Gemeente	Aantal
Den Haag	65
Arnhem	15
Amsterdam	7
Soest	7
Nijmegen	7
Scheveningen	6
Utrecht	6
Leiden	5
Bussum	4
Rijswijk	4
Beek	3
Rotterdam	2
Baarn	2
Wassenaar	2
Heemstede	2
Voorschoten	1
Hilversum	1
Zeist	1
Doorn	1
Haarlem	1
Delft	1
Bloemendaal	1
Overveen	1
Deventer	1
Groningen	1
Totaal	147

Eerste week van augustus 1925

Gemeente	Aantal
Den Haag	111
Arnhem	23
Utrecht	14
Apeldoorn	12
Amsterdam	11
Rotterdam	9
Hilversum	7
Bussum	7
Santpoort	6
Rijswijk	6
Leiden	5
Scheveningen	5
Nijmegen	5
Wassenaar	5
Voorburg	3
Bilthoven	2
De Bilt	2
Delft	2
Overveen	2
Beek	2
Haarlem	2
Baarn	1
Soest	1
Breda	1
Ginneken	1

Gemeente	Aantal
Bloemendaal	1
Wijk aan Zee	1
Berg en Dal	1
Totaal	248

Eerste week van januari 1930

Gemeente	Aantal
Den Haag	118
Amsterdam	45
Hilversum	25
Haarlem	21
Apeldoorn	21
Rotterdam	21
Utrecht	20
Leiden	15
Scheveningen	15
Arnhem	12
Wassenaar	12
Nijmegen	10
Zandvoort	10
Bussum	9
Zeist	9
Doorn	8
Amersfoort	6
Delft	5
Voorburg	5
Laren	4
Bilthoven	4
Huizen	4
Parijs	4
Rijswijk	3
Bloemendaal	2
Noordwijk	2
Naarden	2
Baarn	2
Blaricum	2
Oosterbeek	2

Gemeente	Aantal
Velp	2
Lochem	2
Soest	1
Schiedam	1
Santpoort	1
Groningen	1
Breda	1
Ginneken	1
Den Dolder	1
Hees	1
Gouda	1
Oegstgeest	1
Dordrecht	1
Heemstede	1
Aerdenhout	1
Totaal	435

Eerste week van augustus
1930

Gemeente	Aantal
Den Haag	139
Amsterdam	78
Hilversum	39
Haarlem	34
Utrecht	24
Rotterdam	21
Apeldoorn	20
Amersfoort	20
Bussum	20
Arnhem	18
Scheveningen	17
Nijmegen	11
Zeist	10
Leiden	10
Zandvoort	9
Wassenaar	9
Laren	8
Heemstede	8
Voorburg	7
Delft	7
Bilthoven	6
Soest	5
Noordwijk	5
Blaricum	5
Bloemendaal	5
Parijs	5
Doorn	5
Baarn	4
Ginneken	4
Huizen	3

Gemeente	Aantal
Groningen	3
Breda	3
De Bilt	3
Schiedam	2
Santpoort	2
Velp	2
Lochem	2
Rijswijk	2
Aerdenhout	1
Zaandam	1
Gouda	1
Den Dolder	1
Naarden	1
Oosterbeek	1
Dordrecht	1
Wijk aan Zee	1
Overveen	1
Hogezand	1
Hillegom	1
Deventer	1
Genua	1
Voorschoten	1
Totaal	589

Eerste week van
januari 1935

Gemeente	Aantal
Den Haag	146
Hilversum	40
Haarlem	36
Amsterdam	28
Apeldoorn	22
Zeist	21
Arnhem	18
Soest	16
Utrecht	14
Amersfoort	13
Bussum	9
Rotterdam	8
Leiden	8
Nijmegen	7
Wageningen	7
Bilthoven	7
Heemstede	7
Velp	6
Laren	5
Scheveningen	5
Doorn	4
Zwitserland	4
Soestdijk	4
IJmuiden	4
Noordwijk	3
Driebergen	3
Wassenaar	3
Harderwijk	3
Delft	2
Benekom	2

Gemeente	Aantal
Putten	2
Huizen	2
Oegstgeest	2
Blaricum	2
Den Dolder	1
Eindhoven	1
Leeuwarden	1
Egmond aan Zee	1
Wassenaar	1
Soesterberg	1
Lunteren	1
Valkenburg	1
Rijswijk	1
Texel	1
Genua	1
Lochem	1
Baarn	1
Namen	1
Voorschoten	1
Oostvoorne	1
Aerdenhout	1
Oosterbeek	1
Beverwijk	1
Heemskerk	1
Santpoort	1
Parijs	1
Totaal	487

Eerste week van
augustus 1935

Gemeente	Aantal
Den Haag	134
Amsterdam	39
Zwitserland	35
Haarlem	33
Hilversum	26
Apeldoorn	24
Arnhem	21
Zeist	17
Utrecht	16
Bussum	11
Wageningen	10
Amersfoort	9
Soest	8
Bilthoven	8
Doorn	7
Leiden	6
Heemstede	6
Rotterdam	6
Scheveningen	6
Nijmegen	5
Velp	5
Wassenaar	4
Epe	4
Bennekom	4
Laren	4
Oosterbeek	4
Soestdijk	3
Lochem	3
Heemskerk	3
Santpoort	3

Gemeente	Aantal
Voorburg	3
Putten	2
Blaricum	2
Doetinchem	2
Soesterberg	2
Lunteren	2
Baarn	2
Garderen	2
Valkenburg	1
Harderwijk	1
Texel	1
Egmond aan Zee	1
Noordwijk	1
Dieren	1
IJmuiden	1
Aerdenhout	1
Oegstgeest	1
Beverwijk	1
Parijs	1
Overveen	1
Wijk aan Zee	1
Blerick	1
Beekbergen	1
Ede	1
Renkum	1
Maartensdijk	1
Bergen	1
Aalsmeer	1
Totaal	501

Eerste week van januari 1939

Gemeente	Aantal
Den Haag	96
Amsterdam	29
Haarlem	18
Parijs	15
Hilversum	12
Bussum	11
Utrecht	9
Apeldoorn	8
Zwitserland	8
Arnhem	7
Rotterdam	7
Wassenaar	7
Heemstede	6
Baarn	6
Leiden	5
Rijswijk	5
Scheveningen	4
Rhenen	4
Laren	4
Naarden	4
Bilthoven	3
Renkum	3
Soest	2
Nunspeet	2
Dieren	2
Blaricum	2
Castricum	2
Amersfoort	2
Leusden	2
Zuidlaren	2

Gemeente	Aantal
Ermelo	1
Wolfheze	1
Oudenrijn	1
Bennebroek	1
Santpoort	1
Voorburg	1
Schiedam	1
Doetinchem	1
Asperen	1
Zeist	1
Doorn	1
Bodegraven	1
Huizen	1
Hillegom	1
Oosterbeek	1
Driebergen	1
Harderwijk	1
Brussel	1
Nice	1
Laag Soeren	1
Alkmaar	1
Beemster	1
Schoorl	1
Schiebroek	1
Hattem	1
Deventer	1
Nijmegen	1
S Graveland	1
Totaal	321

Eerste week van augustus 1939

Gemeente	Aantal
Den Haag	86
Amsterdam	30
Haarlem	22
Zwitserland	17
Hilversum	13
Bussum	12
Wassenaar	9
Parijs	8
Soest	8
Heemstede	7
Utrecht	7
Rotterdam	7
Baarn	6
Apeldoorn	6
Arnhem	6
Bloemendaal	5
Scheveningen	5
Blaricum	5
Leiden	4
Nijmegen	3
Doorn	3
Harderwijk	2
Voorburg	2
Rijswijk	2
Bilthoven	2
Nice	2
Amersfoort	2
Castricum	2
Nunspeet	2
Schiedam	1

Gemeente	Aantal
Asperen	1
Rhenen	1
Renkum	1
Hillegom	1
Oosterbeek	1
Zaandam	1
Brussel	1
Alkmaar	1
Laag Soeren	1
Berg en Dal	1
Santpoort	1
Laren	1
Bodegraven	1
Dieren	1
Naarden	1
Totaal	301

Bijlage II: Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, spreiding over Nederland

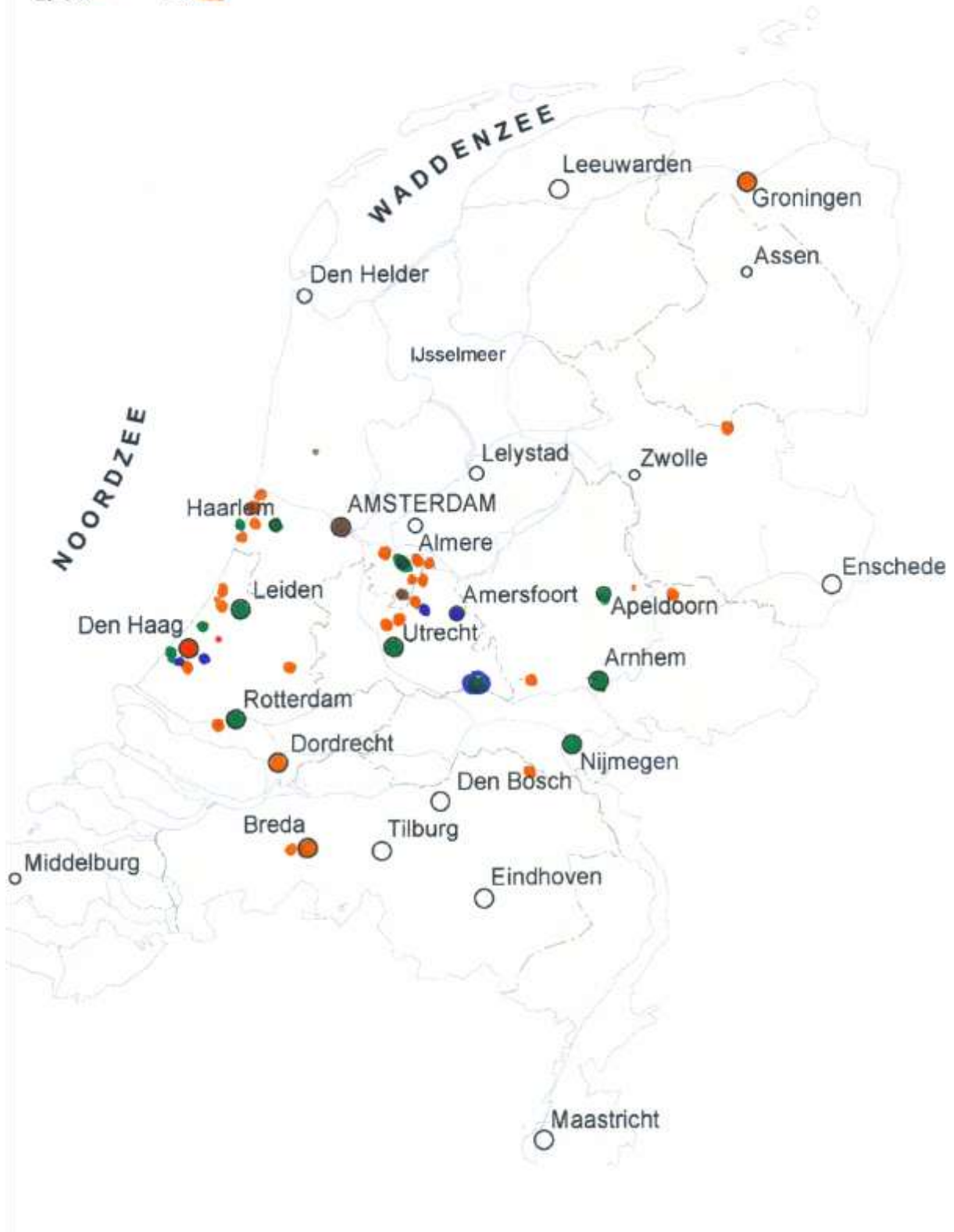
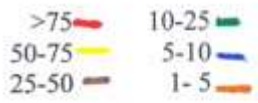
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1925

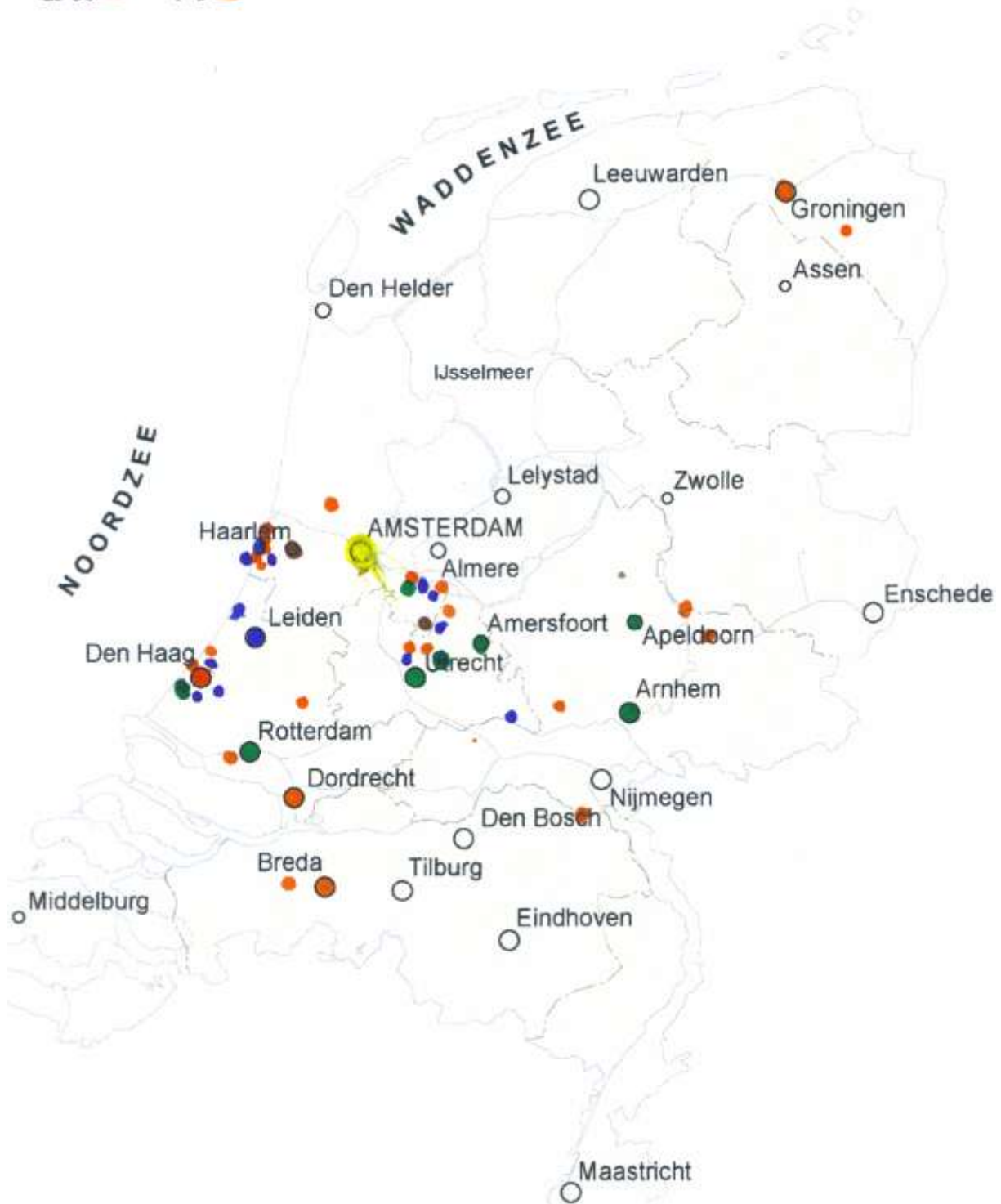
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1925

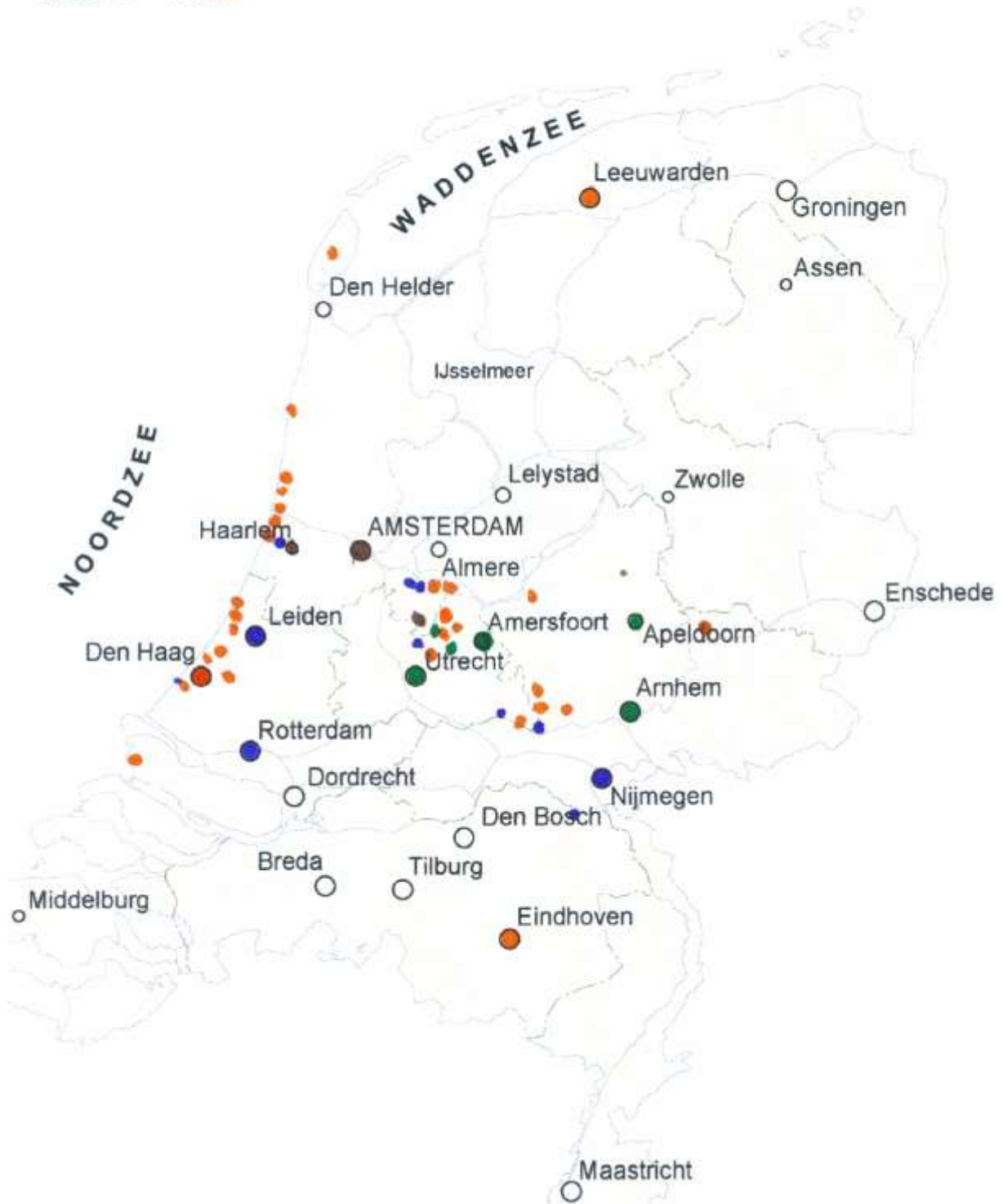
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1930

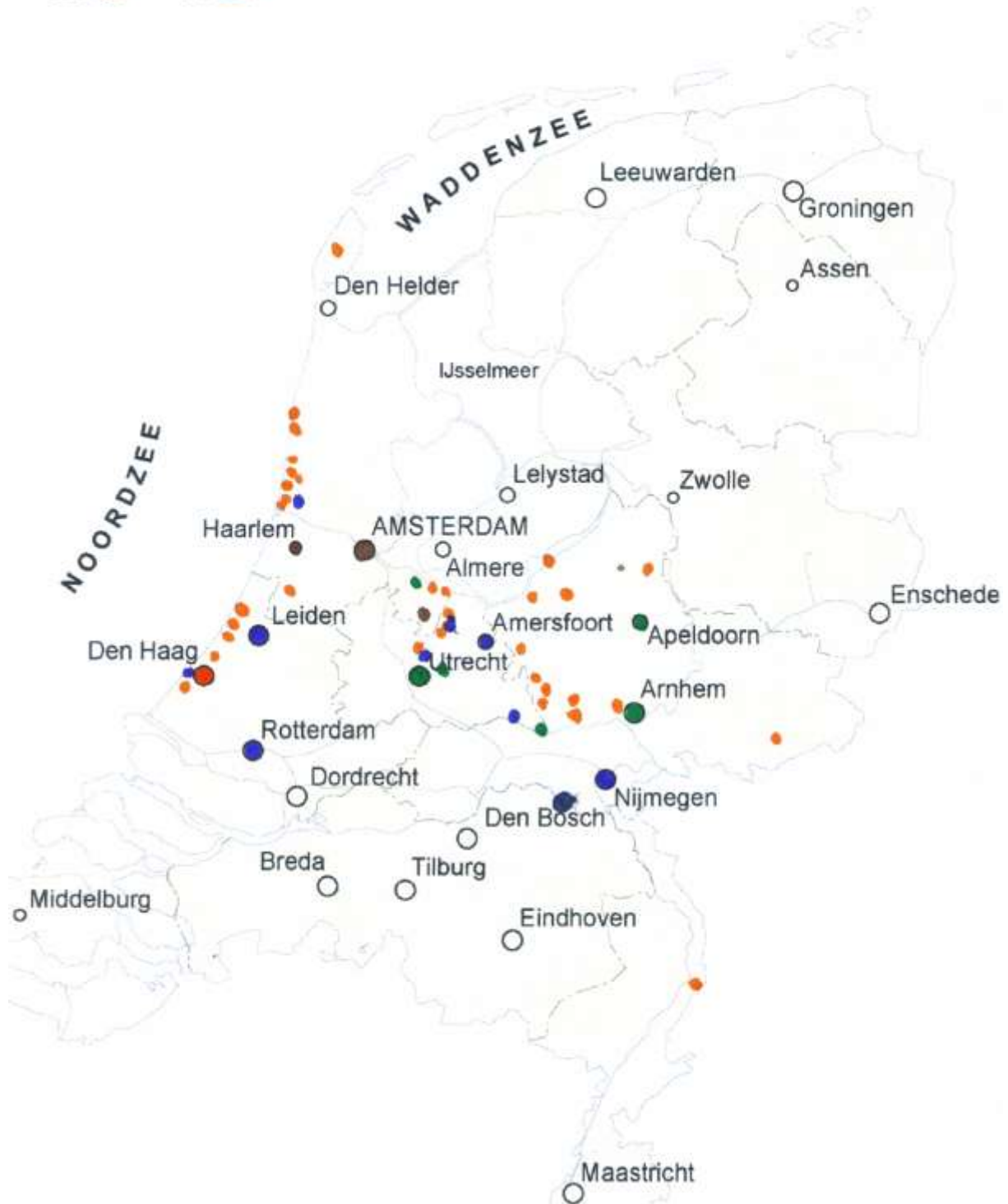
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1930

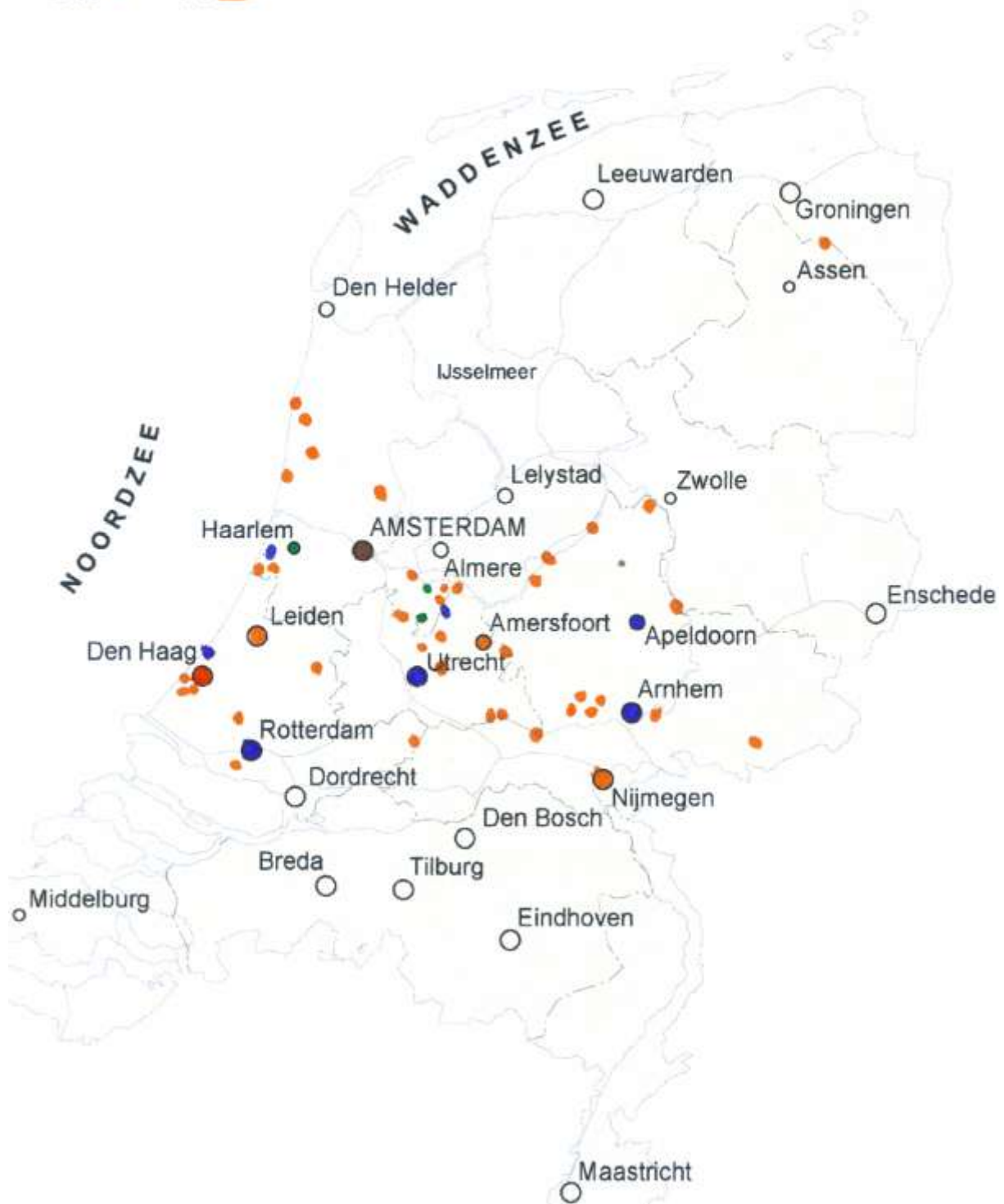
Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1935

Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1935

Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, januari 1939

Adverterende gemeentes in *De Indische Verlofganger*, augustus 1939

Bijlage III: Alle geadverteerde producten of diensten in *De Indische Verlofganger*, tabellen 1925-1939

Eerste week van januari 1925

Eerste week van augustus 1925

Product of dienst	Aantal
-------------------	--------

Apotheek	12
Makelaar	11
Kleding	8
Hotel	7
Brandstof	5
Tandarts	5
Scholing	5
Pension	5
Fotografie	5
Meubeltransport	4
Kruidenier	4
Bakkerij	4
Stomerij	4
Meubels	3
Kleermaker	3
Slagerij	3
Auto's	3
Autoverhuur	3
Verzekeringen	3

Totaal	97
--------	----

Product of dienst	Aantal
-------------------	--------

Apotheek	21
Kleding	21
Bakkerij	13
Scholing	12
Slagerij	12
Tandarts	9
Stomerij	9
Verzekeringen	7
Kruidenier	6
Brandstof	6
Elektriciën	6
Makelaar	6
Stoffenhandel	6
Hotel	6
Meubels	6
Melkproducten	5
Pension	5
Autoverhuur	5
Sanitair	4
Bank	4
Aannemer	4
Architect	4
Loodgieter	4

Product of dienst	Aantal
-------------------	--------

Kleermaker	4
Juwelier	3
Tabak	3
Garage	3
Bagageopslag	3
Huishoudelijke art.	2
Meubeltransport	2
Muziekinstrumenten	2
Kapsalon	2
Koerier	2
Delicatessen	2
Groente en fruit	2
Kantoorboekhandel	2
Begravenis/Crematie	2
Catering	2
Taxi	2
Opticien	2
Bloemen	1
Bedden	1
Arts	1
Lood en zinkwerker	1
Koffers	1

Product of dienst	Aantal
-------------------	--------

Grammofoon	1
Opvanghuis	1
Kunsthandel	1
Fotografie	1
Accountant	1
IJzerwaren	1
Huis via particulier	1
Gymnastiek/Fysiotherapie	1
Fietsen	1
Smederij	1
Schoenen	1
Postzegels	1
Auto's	1
Bontwerker	1
Radio	1
CV Installateur	1
Muziekhandel	1
Wijnhandel	1
Reisbureau	1
Tafelzilver	1
Rotterdamsche Lloyd	1
Massage	1

Totaal	248
--------	-----

Eerste week van augustus 1930

Product of dienst	Aantal
Kleding	33
Pension	27
Apotheek	27
Hotel	25
Slagerij	20
Makelaar	19
Scholing	19
Aannemer	18
Bank	16
Bakkerij	14
Meubels	13
Huishoudelijke art.	13
Opvanghuis	12
Accountant	12
Kruidenier	11
Melkproducten	10
Rusthuis/Kliniek	10
Stoffenhandel	9
Stomerij	9
Begrafenis/Crematie	8
Meubeltransport	8
Kleermaker	8
Restaurant	8
Tuinarchitect	8
Brandstof	7
Tandarts	7
Drogist	7
Schoenen	7
Lood en zinkwerker	7
Loodgieter	7

Product of dienst	Aantal
Kunsthandel	7
Taxi	7
Bedden	6
Radio	6
Smederij	6
Verzekeringen	6
Architect	6
Fotografie	6
Garage	6
Wijnhandel	5
Kapsalon	5
Bontwerker	5
Auto's	5
Catering	5
Bloemen	5
Tafelzilver	5
Huisschilder	5
Meubelwarenhuis	5
Reisbureau	4
Autoverhuur	4
Fietsen	4
Juwelier	3
Grammofoon	3
IJzerwaren	3
Jenever	3
Limonadefabriek	3
Tabak	3
Toko	2
Bagageopslag	2
Bioscoop	2

Product of dienst	Aantal
Dansschool	2
Kosthuis	2
Bier	2
Opticiën	2
Reisleiding	2
Piano's	2
Gymles	2
Verlichting	2
Kantoorboekhandel	2
Speelgoed	2
Medische apparatuur	2
Controle opvoeding	2
Sanitair	2
Aardappelen	1
Arts	1
Rijles	1
Rotterdamsche Lloyd	1
Massage	1
Vis	1
Zwembad	1
Metaalversiering	1
Bomen rooien	1
Dierenartikelen	1
Sportmagazijn	1
Staalwaren	1
Manege	1
Wandelstok/Paraplu	1
Boekhandel	1
Postzegels	1
Buurtwacht	1

Product of dienst	Aantal
Stroopwafels	1
Dameshandwerk	1
Koffers	1
Roomijs	1
Vacaturekrant	1
Groente en fruit	1
Financieel advies	1
Glas	1
Binnenhuisarchitect	1
Kraamzorg	1
Tuinspullen	1
Delicatessen	1
Totaal	591

Eerste week van augustus 1935

Product of dienst	Aantal
Pension	76
Makelaar	31
Scholing	30
Opvanghuis/Internaat	26
Hotel	22
Meubels	16
Kleding	12
Garage	11
Restaurant	10
Autoverhuur	10
Rusthuis/Kliniek	9
Radio	9
Verzekeringen	9
Apotheek	9
Auto	8
Drogisterij	8
Bakkerij	8
Fotohandel	8
Kwekerij	6
Huishoudelijke art.	6
Elektrische apparatuur	6
Stoffenhandel	6
Tuinarchitect	6
Medisch	5
Arts	5
Tandarts	5
Kruidenier	5
Fietsen	5
Huis via particulier	5
Gymnastiek/Fysiotherapie	5

Product of dienst	Aantal
Accountant	5
Meubeltransport	5
Begrafenis/Crematie	4
Elektriciën	4
Taxiservice	4
Kantoorboekhandel	4
Boekhandel	4
Dansschool	4
Kapsalon	4
Toko	4
Opticiën	3
Dierenwinkel	3
Sigaren	3
Rijles	3
Slagerij	3
Warenhuis	3
Buurtwacht	3
Melkproducten	3
Dameshandwerk	3
Café	3
Aannemer	3
Kolen	3
Loodgieter	2
Lijstenmakerij	2
Naaimachines	2
Grammofoon	2
Papier	2
Architect	2
Verlichting	2
Bank	2

Product of dienst	Aantal
Catering	2
Bagageopslag	2
Stomerij	2
Huisschilder	2
Reparatie	2
Pedicure	2
Slijterij	2
Rotterdamsche Lloyd	1
Schilderbenodigdheden	1
Kunsthandel	1
Bloembollen	1
Lood en zinkwerker	1
Reisbureau	1
Schoenen	1
Muziekinstrumenten	1
Binnenhuisarchitect	1
Glazenwasser	1
Pandhuis	1
Bier	1
IJzerwaren	1
Bioscoop	1
Bontwerker	1
Juwelier	1
Totaal	501

Eerste week van januari 1935

Product of dienst	Aantal
Pension	56
Makelaar	36
Scholing	29
Kleding	15
Autoverhuur	15
Garage	13
Taxi	12
Meubels	11
Stomerij	11
Rusthuis/Kliniek	11
Opvanghuis/Internaat	11
Elektrische apparatuur	10
Drogisterij	10
Radio	10
Reisbureau	9
Auto	9
Apotheek	8
Hotel	8
Bakkerij	8
Fotohandel	7
Sigaren	7
Tandarts	6
Elektriciën	6
Arts	5
Restaurant	5
Binnenhuisarchitect	5
Huishoudelijke art.	5
Aannemer	5
Slagerij	5
Kruidenier	5

Product of dienst	Aantal
Catering	5
Opticiën	4
Loodgieter	4
Pedicure	4
Bank	4
Huis via particulier	4
Tuinarchitect	4
Begravenis/Crematie	4
Kapper	4
Accountant	3
Dameshandwerk	3
Makelaar	3
Dieren	3
Grammofoon	3
Glazenwasser	3
Dansschool	3
Stoffenhandel	3
Verzekeringen	3
Kwekerij	3
Café	2
Meubeltransport	2
Kleermaker	2
Medisch	2
Kunsthandel	2
Lijstenmakerij	2
Naaimachines	2
Bloembollen	2
Gymnastiek/Fysiotherapie	2
Melkproducten	2
Architect	2

Product of dienst	Aantal
Schoenen	2
Kantoorboekhandel	2
Boekhandel	2
Warenhuis	2
Fietsen	2
IJzerwaren	2
Kolen	2
Buurtwacht	2
Bagageopslag	1
Wintersport	1
Bedden	1
Algemeen advies	1
Rotterdamsche Lloyd	1
Schilderbenodigdheden	1
Parfumerie	1
Pensionbureau	1
Lood en zinkwerker	1
Detective	1
Postzegels	1
Koperwerk	1
Muziekinstrumenten	1
Rijles	1
Huisschilder	1
Reparatie	1
Kraamzorg	1
Sportartikelen	1
Delicatessen	1
Verlichting	1
Papier	1
Verf	1

Product of dienst	Aantal
Fruit en groente	1
Slijterij	1
Casino	1
Bier	1
Bioscoop	1
Toko	1
Heraldicus	1
Totaal	487

Product of dienst	Aantal
Pension	36
Hotel	30
Scholing	26
Rusthuis/Kliniek	17
Auto	13
Meubels	13
Opvanghuis/Internaat	12
Makelaar	11
Autoverhuur	9
Restaurant	8
Kleding	7
Bakkerij	7
Architect	7
Tabak	7
Melkproducten	6
Garage	5
Fietsen	5
Accountant	5
Delicatessen	4
Bank	4
Kunsthandel	4
Slagerij	4
Café	4
Huis via particulier	3
Verzekering	3
Staalwaren	3
Kosthuis	3
Radio	3
Tuinarchitect	3
Brandstof	3

Product of dienst	Aantal
Arts	2
Toko	2
Museum	2
Aannemer	2
Warenhuis	2
Medisch	2
Boekhandel	2
Stomerij	2
Drogist	2
Stoffenhandel	2
Elektriciën	2
Apotheek	1
Juwelier	1
Bloemen	1
Bagageopslag	1
Kleermaker	1
Rotterdamsche Lloyd	1
Poelier	1
Kruidenier	1
Zwemmen	1
Grammofoon	1
Lood en zinkwerker	1
CV Installateur	1
Binnenhuisarchitect	1
Fotografie	1
Kraamzorg	1
Parfumerie	1
Indische sociëteit	1
Zaden	1
Koffie en thee	1

Product of dienst	Aantal
Gymnastiek/Fysiotherapie	1
Kantoorboekhandel	1
Postzegels	1
Grafoloog	1
Groente en fruit	1
Koffers	1
Verf	1
Jenever	1
Camping	1
Dierenartikelen	1
IJzerwaren	1
Dansschool	1
Elektrische apparatuur	1
KLM	1
Huishoudelijke art.	1
Totaal	321

Eerste week van augustus 1939

Product of dienst	Aantal
Pension	39
Scholing	25
Hotel	23
Opvanghuis/Internaat	16
Auto	14
Autoverhuur	11
Meubels	10
Makelaar	10
Rusthuis/Kliniek	8
Accountant	8
Kleding	7
Restaurant	7
Architect	6
Verzekeringen	5
Garage	5
Kleermaker	4
Tabak	4
Kunsthandel	4
Drogist	4
Slagerij	3
Radio	3
Warenhuis	3
Kapsalon	3
Bank	3
Stoffenhandel	3
Fotografie	3
Binnenhuisarchitect	3
Aannemer	2
Fietsen	2
Verlichting	2

Product of dienst	Aantal
Delicatessen	2
Medisch	2
Taxi	2
Tafelzilver	2
Glas	2
Tuinarchitect	2
Elektriciën	2
CV Installateur	2
Bakkerij	2
Kruidenier	2
Huishoudelijke art.	2
Toko	2
Arts	2
Aardappelen	1
Melkproducten	1
Apotheek	1
Juwelier	1
Rotterdamsche Lloyd	1
Café	1
Honing	1
Poelier	1
Zwembad	1
Kraamzorg	1
Parfumerie	1
Pedicure	1
Rijles	1
Dierenpark	1
Drukkerij	1
Koffers	1
Huis via particulier	1

Product of dienst	Aantal
Dek en ligstoelen	1
Grond	1
Hengelsport	1
Boekhandel	1
Jenever	1
Camping	1
Kantoorboekhandel	1
Dierenartikelen	1
Zaden	1
Indische sociëteit	1
Kosthuis	1
Lood en zinkwerker	1
KLM	1
Opticiën	1
Tandarts	1
Bedden	1
Brandstof	1
Koffie of thee	1
Totaal	301